

G.F.W. Borel, <i>Onze vestiging in Atjeh. Drogredenen zijn geen waarheid</i> , Menke Alberta de Groot ed.; Fred Lanzing, <i>De Nisero-affaire</i>	303
Friso Wielenga, <i>Nederland in de twintigste eeuw</i>	305
Marleen Rensen, <i>Lijden aan de tijd. Franse intellectuelen in het interbellum</i>	307
Emerson Vermaat, <i>Het Ribbentrop-Molotov Pact 1939. Prelude tot de Tweede Wereldoorlog</i>	308
Evan Mawdsley, <i>World War II. A new history</i>	309
Ester Smit en Dinand Webbink, <i>De propaganda oorlog. Oorlogsaffiches en verzetsdrukwerk 1940-1945</i>	311
Nele Beyens, <i>Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog</i>	312
Melvyn P. Leffler, <i>For the soul of mankind. The United States, the Soviet Union, and the Cold War</i>	313
Winfried Rott, <i>Die Insel. Eine Geschichte West-Berlins 1948-1990</i>	314
Simone Barck en Siegfried Lokatis eds., <i>Zensurspiele. Heimliche Literaturgeschichten aus der DDR</i>	316

De Amerikaanse historicus Jan de Vries mag beschouwd worden als één van de meest toonaangevende en invloedrijke economische historici van de laatste dertig jaar. Zijn onderzoek uit de jaren 1970 en 1980 over Friese boeren en urbanisering behoort ondertussen tot de klassiekers van de economische geschiedschrijving. Samen met wijlen Ad van der Woude is hij ook de auteur van een monumentale economische geschiedenis van de Nederlandse Republiek tijdens de vroegmoderne periode. Dit nieuwe boek bouwt zowel methodologisch als inhoudelijk verder op eerder werk. Reeds in 1993 formuleerde de Vries voor het eerst zijn hypothese over de wisselwerking tussen de macro-economie en de positie van huishoudens tijdens de lange achttiende eeuw. Zijn ambitieus verklaringsmodel, omschreven als een 'industrious revolution' of 'revolutie van de vlijt', werd onmiddellijk enthousiast onthaald en behoort sindsdien tot één van de meest invloedrijke concepten binnen het onderzoeksveld van arbeid en consumptie tijdens de pre-industriële periode. Dit langverwachte boek, recent nog bekroond met de prestigieuze tweejaarlijkse Gyorgi Ranki Prize van de Economic History Association, is in meerdere opzichten een opmerkelijke en hoogst leeswaardige bijdrage tot de economische en sociale geschiedenis van West-Europa tijdens de laatste 350 jaar.

Het boek van de Vries is ambitieus en dat geeft de auteur ook zelf toe. Aan de basis van deze studie ligt immers een ogenschijnlijke paradox. De koopkracht van de huishoudens, uitgedrukt in het reële loon van een volwassen man, ging er tijdens de vroegmoderne periode op achteruit in de meeste delen van West-Europa of bleef in het beste geval stationair. Deze daling van de levensstandaard ging echter gepaard met een belangrijke wijziging in de consumptiepatronen die men bij grote lagen van de bevolking kan ontwaren. Reeds in de jaren 1970 werd de lange achttiende eeuw geïdentificeerd als een periode waarin zich een ware consumentenrevolutie manifesteerde. Bij de meeste bevolkingsgroepen stelde men vast dat zowel het aantal consumptiegoederen waarmee men zich omringde alsook hun diversiteit en herkomst aan sterke wijzigingen onderhevig was. Deze uitbreiding van de consumptiehorizon lijkt echter haaks te staan op een proces van verarming gesuggereerd door de koopkracht van daglonen. Hoe kan men verklaren dat huishoudens ogenschijnlijk minder verdienden en toch meer en anders gingen consumeren? Volgens Jan de Vries voltrok er zich

een fundamentele wijziging in de manier waarop de samenleving dacht en handelde met betrekking tot arbeid en consumptie.

Het aanbod van consumptiegoederen was vanaf 1650 aan een aantal belangrijke en ingrijpende wijzigingen onderhevig: ze werden goedkoper, exotischer, minder duurzaam en meer modegevoelig. De aantrekkingskracht van deze goederen was zo groot dat huishoudens hun arbeid gingen herschikken om over voldoende financiële middelen te beschikken om aan deze consumptieverlangens te kunnen voldoen. Volgens de Vries reageerden huishoudens op deze verlokkingen door anders en meer te gaan werken. Men ging zich hoofdzakelijk richten op activiteiten die een inkomen opleverden en huishoudelijke arbeid in toenemende mate inruilen voor loonarbeid of marktgerichte productie. Dit resulteerde in economische specialisatie of het combineren van meerdere taken. Huishoudens gingen vrijwillig vrije tijd opofferen voor arbeidstijd en ook meer leden van het huishouden – vooral vrouwen en kinderen – betrekken in het arbeidsproces. Deze herschikking van het arbeidspotentieel van huishoudens resulteerde in

hogere inkomens die werden aangewend om de nieuwe consumptiegoederen te verwerven. Het verhaal van de Vries blijft echter niet beperkt tot de lange achttiende eeuw. Zoals de titel van het boek aangeeft reikt zijn analyse tot vandaag. De Vries stelt dat zich vanaf het midden van de negentiende eeuw een nieuw model van interactie op het vlak van arbeid en consumptie ontwikkelde binnen de huishoudens. Het kostwinnersmodel, waarbij vrouwen en kinderen niet langer ingeschakeld werden in het proces van loonarbeid en marktgerichte productie, nam de plaats in van de 'industrious households'. Stijgende lonen van mannen en nieuwe consumptieverlangens die niet konden gekocht worden op de markt (bijvoorbeeld netheid en hygiëne in huis) waren hiervan de belangrijkste oorzaken. Na de Tweede Wereldoorlog werd dit model opnieuw verlaten en zien we volgens de Vries een tweede 'industrious revolution' waarbij het hedendaagse model van 'tweeverdieners' ontstond. Ook deze transitie werd ingegeven door gewijzigde opvattingen over consumptie, vrouwenarbeid en de waarde van vrije tijd.

Inhoudelijk en conceptueel is dit een indrukwekkende studie. Het boek is in de eerste plaats zeer rijk aan gegevens over de consumptie- en arbeidspatronen in het verleden en het verdient lof dat deze gegevens, verspreid over tientallen micro-studies, op een systematische ma-

ALGEMEEN

Meer kopen en harder werken

Jan de Vries, The industrious revolution. Consumer, behavior and the household economy, 1650 to the present (Cambridge University Press; New York 2008) 327 p., €26,- ISBN 9780521719254

nier worden gepresenteerd. Ook de belezenheid van de auteur is indrukwekkend. Zowel vanuit de historische demografie, geschiedenis van het economisch denken, cultuurgeschiedenis en economische theorievorming worden elementen gehaald om zijn argument te ontwikkelen. Hoewel meermaals wordt verwezen naar complexe economische modellen slaagt de auteur er in de lezers die niet met deze concepten vertrouwd zijn niet te vervreemden. Ondanks deze verdiensten zal het boek niet iedereen overtuigen. Zeker wat de periode 1650 tot 1850 betreft presenteert de auteur een vrij positieve visie op de ontwikkeling van de levensstandaard. Het voorbeeld van de proto-industrie kan hier als voorbeeld gelden. Wat de Vries beschouwt als een vorm van economische specialisatie met het oog op het bekomen van een hoger inkomen, wordt door andere historici immers opgevat als een symptoom van structurele verarming. Het reduceren van de vrije tijd ten voordele van marktgerichte activiteiten

was volgens de Vries een vrijwillige keuze van de economische actoren. Anderen zullen argumenteren dat dit een noodzakelijke voorwaarde was om te kunnen overleven. Nergens heeft de auteur ook aandacht voor de sociale kosten verbonden aan deze 'industrious revolution' (bijvoorbeeld kinderarbeid). Het is duidelijk dat dit boek zich situeert in het kamp van de optimisten wat de ontwikkeling van de materiële levensomstandigheden van de bevolking betreft tussen 1650 en 1850. Dit boek zal de discussie over de sociaal-economische ontwikkeling van Europa ongetwijfeld verder stimuleren. Hiermee heeft de Vries een nieuwe klassieker in de economische geschiedenis op zijn conto geschreven. Vrije tijd opofferen om het te lezen, loont alvast zeker de moeite.

Thijs Lambrecht
Universiteit Gent

De Tsjechische historicus Bedrich Loewenstein heeft niet alleen geschiedenis geschreven, maar ook veel geschiedenis aan den lijve ervaren: de ondergang van de Tsjecho-Slowaakse republiek in 1938, de Duitse en de Russische bezetting, en de deling van Masaryk's creatie. Daarbij heeft hij ook nog de gevolgen van de 'Rassegesetze' ondergaan. Men hoeft geen aanhanger te zijn van de theorie dat alleen die historici die zelf veel ervaren hebben 'goede' historiografie kunnen leveren, om toch te erkennen dat de directe confrontatie met de grilligheid van en de breuken in historische ontwikkelingen het inzicht van de geschiedschrijver kan verdiepen. Hij heeft immers de afstand tussen idee en werkelijkheid, theorie en praktijk daadwerkelijk leren kennen.

Loewenstein is een erudiet historicus, zeer breed belezen op het grensgebied tussen geschiedenis en filosofie. Hij is een specialist inzake ambivalenties, dilemma's en 'Entzweiung'. Bij al zijn historische opvattingen is op de achtergrond de Tsjechische geschiedenis aanwezig. Zijn werk is niet alleen ideeëngeschiedenis, maar er worden ook voortdurend verbanden gelegd met maatschappelijke en economische ontwikkelingen. Als Praagse dissident schreef hij veel over deze thematiek, zo goed en zo kwaad als dat gaat in een half-ondergrondse wereld. In 1973 verscheen *Plädoyer für die Zivilisation*. Twee van zijn grotere studies gaan vooral over het ingewikkelde begrip

ALGEMEEN

Het vooruitgangdenken in historisch perspectief

Bedrich Loewenstein, Der Fortschrittsglaube. Geschichte einer europäischen Idee (Vandenhoeck & Ruprecht; Göttingen 2009)
463 p., €57,90 ISBN 9783899715217

'civil society': *Der Entwurf der Moderne. Vom Geist der bürgerlichen Gesellschaft und Zivilisation* (1987) en *Problemfelder der Moderne* (1990).

Van 1979 tot 1994 was Loewenstein hoogleraar Nieuwe Geschiedenis aan de Freie Universität in Berlijn. Voor hem speelt de relatie tussen geschiedschrijving en de actualiteit een belangrijke rol; de grote vraag richt zich

op de plaatsbepaling van het heden. Uit ervaringen in zijn land weet hij hoe moeilijk het kan zijn het verleden te voorspellen.

Wat dan ook meteen treft in het hier besproken boek is dat Loewenstein boven de beperkingen van de Koude Oorlog wil uitstijgen; boven dit conflict tussen de grote mogendheden, terwijl hij zelf toch zolang zwaar te lijden heeft gehad onder de Sovjetoverheersing. Hij schrijft daarover op kenmerkend afstandelijke manier, zoals dit citaat laat zien. 'Man kann sich eine produktivere zweite Jahrhunderthälfte vorstellen, der der Kalte Krieg erspart geblieben wäre: die unsinnige Überrüstung als Ausdruck der ideologisch aufgeladenen Machtkonfrontation und des abgründigen gegenseitigen Misstrauens'.

Dit illustreert hoe omzichtig Loewenstein het begrip 'vooruitgang' benadert. Het ligt voor de hand dat een scepticus als hij zich ook nooit zal wagen aan een oordeel over de geschiedenis als vooruitgang, of als voortschrijdende emancipatie. Zoals hij *en route* een keer terzijde

opmerkt: 'Die perfectibilité der Menschheit als Ganzes brauchte über-empirische gedankliche Stützen'. In dit boek houdt hij zich dan ook – de titel maakt dat meteen al duidelijk – niet met 'voortgang', maar met het *geloof in voortgang* bezig. Hoe ontwikkelde dat geloof zich in de westerse wereld, van de klassieke Oudheid tot de dag van vandaag?

Loewenstein is gefascineerd door de overlevingskracht van het geloof in voortgang. Hoe is het mogelijk dat ondanks alle tegenslag en rampen toch de overtuiging bleef bestaan dat men op weg was naar vrijheid, welvaart, gelijkheid, geluk, en dat men honger, ziektes, armoede en oorlog achter zich kon laten? Ook de cyclus dictatuur-aristocratie-democratie-tirannie kon overwonnen worden. In feite werden er aan de vervolmaking nauwelijks grenzen opgelegd. Het doet denken aan de bekende uitspraak over de nooit verouderende Amerikaanse constitutie: 'Our constitution is perfect, but we are going to improve it'.

Een voorbeeld van het niet te onderdrukken voortgangsgeloof is het vertrouwen dat men na de Eerste Wereldoorlog had in een toekomst zonder dergelijk vernietigend geweld. Is dat niet opmerkelijk, zo kort na de verschrikkelijke lessen in massadestructie? Ook in het neutraal gebleven Nederland leefde het geloof in de mogelijkheden om een geweldloze toekomst te bewerkstelligen. Meer praktisch ingestelde bestuurders zagen hierin overigens ook een kans om de in de Eerste Wereldoorlog zwaar beschadigde reputatie van het koninkrijk te repareren.

Terug naar vroegere eeuwen: in de middeleeuwen overheerste het geloof in heilsgeschiedenis dat het aardse gebeuren opgenomen zou worden in het grote verhaal van het voortschrijden van het rijk Gods. Met de voortgaande secularisering kwam het menselijk denken en handelen steeds meer centraal te staan. Modernisering betekende onder meer strijd tegen vooroordelen en fanatisme, en daarmee ook tegen het geloof. Tot op de dag van vandaag bekritiseren historici de Verlichting en het negentiende-eeuwse liberalisme vanwege het ongebreidelde, eenzijdige voortgangsgeloof dat toen heerste. Er is overigens een uitgebreide literatuur beschikbaar die zich keert tegen deze al te eenvoudige opvatting. Voltaire bijvoorbeeld was zeker niet zo'n simpele gelovige in éénsporige voortgang, zoals hij vooral in Duitsland is afgeschilderd. 'Die Konstruktion einer Einbahnstrasse leidet zumindest teilweise an Erklärungsdefizit', aldus Loewenstein. Overigens had Nederland destijds in menig opzicht de reputatie van voorloper: 'ohne Grossmachtpolitik, bürokratische Zentralisierung, Militarismus, konfessionel-

len Zwang und höfische Repräsentation, auf der Basis bürgerlicher Selbstverwaltung, allerdings tendenziell schrumpfender politischer Partizipation'.

De filosoof Vico wees theorieën over cyclische ontwikkelingen af, en probeerde juist de veelzijdigheid van de geschiedenis in kaart te brengen. De geschiedenis verliep zijns inziens allerm minst synchroon voor diverse volkeren. 'Indem er die Geschichten aller Völker keinem gemeinsamen idealtypischen Schema unterwarf, schuf er, nicht anders als Voltaire, Voraussetzungen für eine universale Geschichtskonzeption auf säkularer Basis'. Maar Vico ging er wel vanuit dat alle volkeren analoge ontwikkelingen zouden doorlopen.

In de Verlichting ging het echter niet alleen om de ijle atmosfeer van gedachten en theorieën. Voltaire had immers al opgemerkt dat de Fransen omstreeks 1750 van gedichten, tragedies en historiën overgegaan waren op graan. De salons waren bij wijze van spreken wit van meel en het hele land discussieerde over graanhandel. Deze sarcastische opmerking van de bekende filosoof richtte zich tegen de groeiende invloed van de fysiocraten. Robert Darnton heeft er al eens op gewezen dat de Verlichting eigenlijk veel prozaïscher was dan vaak wordt voorgesteld.

Loewenstein merkt op dat men in de geschiedschrijving steeds meer oog kreeg voor de factor 'onbedoelde effecten van het menselijk handelen', bijvoorbeeld tijdens de Franse Revolutie: 'Zwei Bevölkerungsschichten, die nicht im mindesten die Absicht hatten, dem Allgemeinwohl zu dienen, (haben) eine Revolution von grösster Bedeutung für die Wohlfahrt ausgelöst'. Ook David Hume en Adam Smith geven daarvan vele voorbeelden. Hegel en Marx worden in dit opzicht ook uitgebreid besproken.

Ter afsluiting nog dit: Tocqueville schreef al dat, zo het kwaad in zijn tijd dan al geringer mocht zijn geworden, de 'Empfindlichkeit' ervoor echter navenant was genomen. Wellicht is dat er ook de oorzaak van dat voortgangdenken het bij herhaling moet afleggen tegen het besef van neergang, decadentie, ja zelfs de ondergang van de eigen cultuur. 'Die Klage über Verderbtheit und Barbarei der Gegenwart, den Verlust einstiger Tugenden, ist so alt wie die Geschichte selbst'. Dit rijke boek schetst uitvoerig dit wisselspel tussen optimisme en pessimisme, met al zijn tussenvarianten: voortgang hier, grote schade en terugval daar. Veelal bepalend voor het perspectief is of er nog verbinding bestaat met enige – transcendente of seculiere – 'Sinngebungsinstanz'.

M.C. Brands

Universiteit van Amsterdam

Het offer is in de twintigste-eeuwse antropologie en godsdienstwetenschap een populair onderzoeksgebied geweest met de nodige theorievorming als gevolg. In de afgelopen decennia hebben psychoanalyse en genderstudies ervoor gezorgd dat offertheorieën zich verder hebben ontwikkeld en niet iets uit een stoffig verleden zijn geworden. De auteur van deze studie start vanuit een recente offertheorie waarin het offer in verband wordt gebracht met de sociale organisatie van patriarchale en tribale samenlevingen. Zij gaat ervan uit dat er een relatie bestaat tussen samenlevingen als het oude Israël en het priesterschap in het vroege christendom. Per slot van rekening heeft de vroeg-christelijke Kerk zichzelf als de 'wettige erfgenaam' van Israël gezien en Jezus' kruisdood en de eucharistie gaandeweg als een offer begrepen. Evident is de relatie echter niet, en de auteur had wat meer moeite kunnen doen om haar uitgangspunt plausibel te maken. De studie wordt vanaf het begin gedicteerd door de vraag wat Maria met offer en priesterschap te maken heeft.

Uit de sociale wetenschappen en theologische hulpwetenschappen als exegese en patristiek wordt allerlei materiaal bijeen gesprokkeld waaruit een monografie resulteert die het midden houdt tussen 'critical theory' en theologie. In het eerste deel van de studie maakt de auteur gebruik van offertheorieën uit vooral de francofone antropologie, genderstudies en de psychoanalyse (Lacan, Kristeva) om de functie van het offer in monotheïstische godsdiensten en tribale samenlevingen te beschrijven. Vooral in het begin van het boek worden theologie en godsdienstwetenschap van stal gehaald om de betekenis van het offer in monotheïstische godsdiensten te verklaren. Het monotheïsme wordt door de auteur echter vooral in het perspectief van patriarchale samenlevingsvormen begrepen. Het heeft een 'aanjagend effect' op de samenleving. Het monotheïsme verdwijnt in het boek weliswaar nooit helemaal uit beeld – daarvoor heeft het boek een te duidelijke theologische signatuur. Maar belangrijker zijn sociaal-wetenschappelijke verklaringen van het offer.

De auteur leunt in het eerste deel van het werk sterk op de antropologische, met veel aandacht voor gendervragen, verrichte *research* van Abdellah Hammoudi en Nancy Jay. Fundamenteel is de vaststelling dat offers een identiteit-stichtende en bindende functie hebben in een samenleving. Zij zijn ook van belang voor de transmissie van culturele en religieuze identiteiten. In patriarchale samenlevingen reproduceert een door de genealogie langs

de mannelijke lijn gedefinieerde gemeenschap zich langs de weg van het offer – vaak van een eerstgeboren zoon. Dankzij het offer van Isaak krijgt Abraham een talrijk nageslacht waarin het 'geloof van de vaders' van generatie op generatie wordt doorgegeven. De identiteitsoverdracht is sterker in het geval van zoenoffers, vooral brandoffers en slachtoffers die met bloed gepaard gaan. De penetrante geur van bloed en verbrand vlees zet zich in het geheugen vast. Andere offers zijn effectiever in het stichten van gemeenschap in het heden, niet voor de toekomst. Het zijn feestelijke offers in de vorm van 'vieringen', vaak verbonden met een maaltijd. Spelen vrouwen en moeders in zoenoffers zelden een actieve rol, in deze tweede soort offers is hun bijdrage, hoewel ook hier ondergeschikt, vaak aanmerkelijk groter.

De auteur stelt in het tweede deel van de studie vast dat het zoenoffer van Jezus het begin is geweest van een nieuwe religieuze gemeenschap die door middel van de herhaling van het offer – de eucharistie – haar eigen religieuze identiteit veilig stelt. Aan de hand van de evan-

geliën van Matteüs, Lucas en Johannes probeert zij aan te tonen dat Maria in die offergemeenschap een problematische maar onontbeerlijke rol speelt. Daarnaast participeert Maria in de eucharistie, opgevat als *communio* en maaltijd. In het Nieuwe Testament wordt die betekenis geïnitieerd door het 'gastvrije' optreden van Maria op de bruiloft te Kana. Bij offers worden vrouwen en moeders geweerd omdat van hun zwangerschap een dreiging uitgaat voor de identiteit van een patriarchale samenleving. Immers, anders dan moederschap is vaderschap, aldus de auteur, niet ondubbelzinnig vast te stellen. Het moet langs de weg van een culturele institutie als het offer worden geconstitueerd. Zo dreigen vrouwen, onontbeerlijk voor de reproductie van de gemeenschap, de gemeenschap ook te verstoren. Niet voor niets ontvangt en baart Maria Jezus maagdelijk zonder dat er een man aan te pas komt. En niet voor niets worden de leerstellingen over de eeuwigdurende maagdelijkheid, de onbevleete ontvangenis, de assumptie geformuleerd in een proces van eeuwen door een priesterlijke hiërarchie die slechts schoorvoetend en mondjesmaat voor Maria een plaats inruimt in de eucharistie. Maar omgekeerd zijn vrouwen om dezelfde reden de aangewezen personen om een in het offer rigoureuze van buitenstaanders afgegrensde gemeenschap open te breken en naar buiten toe voor *outsiders* te openen. Maria opent, 'moederlijk en gastvrij', de 'gesloten heilseconomie' van de

ALGEMEEN

Maria als priester en gastvrouw

Cleo McNelly Kearns, *The Virgin Mary, Monotheism, and Sacrifice* (Cambridge University Press; New York 2008) 356 p., €67,50 ISBN 9780521871563

Kerk in de richting van een universeel heil dat openstaat voor iedereen. Op die manier heeft Maria in het Nieuwe Testament een dubbele maar ook ambivalente rol in de kerkelijke liturgie.

In het laatste deel van de studie wordt met behulp van de brief aan de Hebreëen, de Openbaring van Johannes, enkele vroeg-christelijke apocriefen en een homilie van Proclus van Constantinopel de brug geslagen van het eucharistisch offer naar de ontwikkeling van het priesterschap, de apostolische successie, orthodoxie en Christus' reële presentie in het vroege christendom. De auteur beweert, met de nodige slagen om de arm, dat in deze ontwikkeling Maria een (bijna) 'priesterlijke' status heeft gekregen. Het boek eindigt met een pleidooi voor oecumene, interreligieuze dialoog en priesterwijding van vrouwen.

De studie biedt geen nieuwe inzichten over Maria, monotheïsme of offer maar thematiseert uitsluitend de relaties daartussen. Bestaande theorieën en empirisch en historisch materiaal worden niet zozeer bevestigd of ontkracht als wel geplunderd en gebruikt voor het construeren van een eigen theorie. Voor historici zal het werk moeilijk te verteren zijn. Verdienstelijk is dat de auteur oog heeft voor de nuance. De rol van Maria is historisch gezien inderdaad ambivalent. De figuur van Maria buiten de officiële Kerk valt buiten het bestek van het boek. Daarentegen komt wel het beeld van Maria in de Koran aan de orde, al schiet de auteur zich in haar eigen voet door de islam voornamelijk theologisch te benaderen. De achilleshiel van het boek is de argumentatie. Volgens de auteur is Maria door haar relatie met Jezus' kruisoffer typologisch een 'nieuwe Abraham'. Maar de auteur merkt zelf op dat Maria's zwijgende aanwezigheid onder

het kruis niet betekent dat Maria met het offer instemt. Hooguit is er sprake van aanvaarding. Maar aanvaarding is geen offer, Maria dus geen Abraham. Dat wordt zij ook niet, als Efreem de Syriër in een hymne in één adem Abrahams en Maria's compassie met de armen noemt (p.104f). In een hymne van Melito van Sardis waarin Christus het gekruisigde en verzezen Offerlam wordt genoemd, wordt van Maria alleen gezegd dat Jezus uit haar geboren is ('He is born of Mary, the fair ewe', p.280). Ook wordt in het boek niet helemaal duidelijk waarom Maria voor de instelling van de eucharistie en het priesterschap zo onontbeerlijk is. Beter beargumenteerd worden haar rol in het openen van een meer poreuze 'heilseconomie' en de redenen waarom de Kerk heeft geprobeerd Maria uit het offerritueel en de hiërarchie te weren. De auteur beklemtoont vooral dat Maria 'sacrifier' is: degene die het offerdier ter beschikking stelt. Ten slotte geeft zij toe dat Maria in het eucharistisch offer nooit als celebrant of handelend persoon wordt voorgesteld. Zij verwijst naar slechts één afbeelding waarop Maria als priester verschijnt (p.275). En de icoon van de hodegetria kan men weliswaar met de ogen van Lacan lezen als een afbeelding van Maria die voor het heil van de mensheid afstand doet van haar zoon. Maar priesterlijk wordt Maria daardoor niet, en het liturgisch gebruik van iconen is evenmin een toereikende reden om aan te nemen dat Maria in de eucharistie een 'priesterlijke' rol vervult. Het lijkt erop dat de auteur in haar zoektocht naar Maria in het vroege christendom schatplichtig is aan de Maria-devotie van de negentiende en twintigste eeuw.

R.P.H. Pauls

Universiteit van Amsterdam

Contacten tussen goden en mensen kunnen grote gevolgen hebben. Jupiter en Mercurius maakten, als vreemdelingen vermomd, een excursie op aarde. Nergens vonden zij een gastvrij onderdak, totdat de goden bij het eenvoudige hutje van Philemon en Baucis aanklopten. De twee oudjes onthaalden de vreemdelingen vriendelijk en gastvrij. De gevolgen voor de rest van de bevolking waren niet best: de goden lieten het land in een zondvloed ten onder gaan, maar het hutje van Philemon en Baucis werd gespaard en veranderde in

oudheid

'Ik ben Grieks geboren': de klassieke oudheid rondom de Rijndelta

René Veenman, *De klassieke traditie in de Lage Landen* (Uitgeverij Vantilt; Nijmegen 2009) 400 p., ill., €24,95 ISBN 978946040375

een tempel. Hun laatste wens werd door de goden ingewilligd: gelijktijdig te mogen sterven. Zij veranderden in een eik en een linde. Deze vertelling uit Ovidius' *Metamorphosen* inspireerde de dichteres Hester Knibbe tot het gedicht 'Baucis telt terug' (uit *Een dunne duurzaamheid*, 1999), waarin de film der gebeurtenissen teruggedraaid wordt, en

de twee bomen veranderen in oude mensen, die weer jong en vitaal worden. De laatste twee strofen luiden: 'Steeds vaker ligt/m'n lief bij mij, wordt langzaam/glad van huid, ook ik. En uit ons/haar verdwijnt het grijs en stemmen

komen. dichterbij, die al van ver/herkenbaar zijn. De deur zwaait/dicht, daar is een kind dat verder wil en/nog een kind dat zich ontdoet van mij.'

Dit moderne gedicht, geïnspireerd op een verhaal uit de oudheid, is een van de pareltjes waarop de studie van René Veenman *De klassieke traditie in de Lage Landen* ons trakteert. Deze classicus, die dit voorjaar veel te vroeg is overleden, heeft de herculische taak op zich genomen om de invloed van 'de klassieken' op kunst en cultuur in de Nederlanden vanaf de middeleeuwen tot nu voor het voetlicht te brengen. Nog nooit verscheen een boek met dit veelomvattende onderwerp.

Al ver voor de periode die wij met de term renaissance ('wedergeboorte') aanduiden, was de belangstelling voor de antieke wereld groot. In de middeleeuwse kloosters en bibliotheken werden antieke auteurs ijverig gelezen met als doel het Latijn machtig te worden. Het is interessant om na te gaan wie de favoriete schrijvers waren. Duistere auteurs komen in de middeleeuwse top-tien voor: wie kent vandaag nog Avianus of Dares de Frygiër? Wij weten dat zij gelezen werden, omdat enkele bibliotheeklijsten bewaard zijn gebleven, zoals die van abt Stephanus (1057-1105) van de abdij te Egmond. Maar de grote namen kwamen ook in de middeleeuwen het onderwijs binnen: Cicero en Seneca waren favoriet vanwege hun filosofische en ethische werken, die aansloten bij de christelijke moraal, en was het niet Vergilius geweest, die de geboorte van Christus voorspeld had in zijn vierde ecloga: een 'nieuw nageslacht uit de hoge hemel'? Van Maerlant noemde Vergilius in zijn *Spiegel historiel* 'Die wijste van allen profeten' en de gebroeders Van Eyck beeldden hem af op hun altaarstuk 'Het Lam Gods' achter de oudtestamentische profeten. Met wat passen en meten kon het klassieke erfgoed in lijn worden gebracht met de christelijke leer.

Een wetenschappelijker houding tegenover de oudheid is evident ten tijde van het uit Italië overgewaaid humanisme. De *artes humanae* gaven de oudheid weer de menselijke dimensie terug. Op zoek in kloosters en bibliotheken werden revolutionaire ontdekkingen gedaan. De geschiedenis van het eigen land kwam door de ontdekking van de handschriften van Tacitus onder de aandacht van de geleerde wereld. De opstand van de Bataven tegen de Romeinen werd het symbool van de strijd der Nederlanden tegen de Spaanse overheersing. Handschriften met krijgskundige verhandelingen zorgden voor nieuwe strategieën voor de legeraanvoerders van de Prins van Oranje. Agricola, Erasmus en Janus Secundus waren de grote namen die de klassieken voor Nederlands gebruik gereed maakten.

De beschrijving van de geleerdenwereld in de zestiende en zeventiende eeuw vormt een boeiend onderdeel van Veenmans boek. Neolatijnse dichters staken elkaar naar de kroon met spitsvondige, taalzuivere en metrisch cor-

recte verzen. Neologismen waren in hun Latijn uit den boze: zocht men een woord voor 'schaatsen' dan kwamen uit bij het klassieke *soleae ferratae* (letterlijk: 'met ijzer beslagen zolen'). Onder de dichters schitterden Daniël Heinsius, Hugo de Groot en Dominicus Baudius. P.C. Hooft had Tacitus 52 maal doorgelezen, voordat hij aan zijn prozawerk de *Nederlandsche Histoerien* begon. De klassieken konden niet meer stuk. Of toch wel? Te grote bewondering kan ook leiden tot relativering en zelfs spot. De *Ilias* en de *Aeneïs* werden door Focquenbroch meesterlijk geparodieerd in zijn *Typhon Of De Reusen-Strydt*: 'Ick singh met Harp, noch Luyth, noch Orgel,/ Noch met een kunstigh maetgesangh,/Maer met een halfverroeste Gorgel,/Niet den Trojaenschen ondergangh,/Noch dappere daden der Romeynen,/O neen; dat is my te geringh...' En verder: niemand kon ontkennen dat de moderne tijd uitvindingen had gebracht, die de prestaties van de ouden in de schaduw stelden. Kon het dan ook niet zo zijn dat de contemporaine literatuur evenwaardig of zelfs beter was dan die der antieken? Deze strijd, de zogenaamde *Querelle* werd, eenmaal uit Frankrijk overgewaaid, ook in Nederland met grote felheid gestreden.

Veenman schetst in zijn behandeling van de achttiende en negentiende eeuw de opkomst van de 'grae-comanie', de bewondering voor de zuivere esthetiek der Grieken. In Duitsland op gang gebracht door ondermeer Winckelmann, en in Nederland gepropageerd door de 'Bataafse Socrates' Frans Hemsterhuis (bekend door de uitspraak: 'ik ben Grieks geboren'). In verschillende passages behandelt Veenman ook de netelige kwestie van de Griekse liefde: platonische knapenliefde met educatief doel of regelrechte pederastie? Veel schrijvers hadden het moeilijk met de vraag hoe de hoge en verfijnde Griekse cultuur te rijmen viel met de obscene vaasschilderingen en verheerlijking van de herenliefde.

Veenmans boek sluit af met een overzicht van de negentiende en twintigste eeuw, met hoofdstukken over het ontstaan van het gymnasium, de beweging der Tachtigers, de oudheid in theater en film en de positie van de klassieken nu, een zeer actueel thema. Kortom, een interessant en boeiend boek, geschreven in een stijl, die duidelijk maakt hoe mooi de Nederlandse taal kan zijn.

Bij dit overzicht kan echter één punt van kritiek niet onvermeld blijven: het vrijwel geheel ontbreken van de rol die de verzamelaars van oudheden in de Lage Landen hebben gespeeld. De auteur schenkt terecht veel aandacht aan de beeldende kunsten, maar er wordt geen woord gewijd aan de zeventiende-eeuwse collecties *archaeologica*: bijvoorbeeld die van Rubens in Antwerpen, van de gebroeders Reijns in Amsterdam of van vader en zoon Smetius in Nijmegen (belangrijk in het wél genoemde discours over de ligging van de *Insula Batavorum*).

Ook ontbreekt een beschrijving van de achttiende-eeuwse collecties van graaf de Thoms en Gerard van Papenbroek, en wordt de grote rol van de eerste hoogle-raar archeologie C.J.C. Reuvers slechts in enkele zinnen afgedaan. In het huis der humaniora zijn vele kamers, en

het is jammer dat juist de ruimte met oudheden leeg is gebleven.

Ruurd Halbertsma

Rijksmuseum van Oudheden Leiden

In 2006 werd een workshop gehouden ter ere van Raymond Bogaert (Universiteit Gent), gespecialiseerd op het gebied van het bank- en leenwezen in de oudheid, waarbij hij zich niet alleen beperkte tot de Griekse en Romeinse wereld, maar ook het Nabije Oosten vanaf het derde millennium voor Christus bestreek. Deze bundel is de neerslag van de voordrachten die bij die gelegenheid werden gepresenteerd. Nu nodigen zogenaamde *Festschriften* zelden uit tot het schrijven van een recensie, daar de auteurs gewoonlijk nogal uiteenlopende onderwerpen behandelen, losjes bijeengehouden door een vaag gehouden titel. Lezers lezen feestbundels vaak selectief, geleid door hun individuele interesses. Het is dan ook prettig te kunnen constateren dat alle voordrachten in onderhavige feestbundel het beperkte terrein bestrijken van het bank- en leenwezen, dat ze geleid worden door een concreet debat, en dat het wel degelijk de moeite loont alle bijdragen te lezen (de bundel bevat tien bijdragen in het Engels, vijf in het Frans, en twee elk in het Italiaans en Duits).

Het bank- en leenwezen is één van de kernpunten van het debat over de economie van de antieke wereld. M.I. Finley betoogde nog dat de financiële instellingen van de Grieks-Romeinse wereld onderontwikkeld waren en de groei van de economie blokkeerden. Productieve investeringen waren er nauwelijks, en bovendien waren de boekhoudkundige instrumenten waarmee de antieke financiers hun zaken moesten beheren ongeschikt om economisch rationele beslissingen te kunnen nemen. De meeste specialisten op het gebied van de antieke economie zijn inmiddels van Finley's model afgestapt als zijnde te eenzijdig en vooringenomen primitivistisch. Daarmee is echter niet gezegd dat er op de visie van Finley's tegenstanders niets af te dingen is. Een complexe antieke economie, die meer materiële welvaart voor meer mensen bracht dan ooit tevoren, was ook mogelijk zonder 'modernistisch' te zijn. Het debat tussen primitivisten en modernisten mag dan *passé* zijn, maar het heeft geen duidelijke winnaar opgeleverd.

De artikelen in deze bundel leveren een belangrijke

oudheid

Een welverdiende bonus

Koenraad Verboven, Katelijn Vandorpe en Veronique Chankowski eds., Pistodia tèn technèn. Bankers, Loans and Archives in the Ancient World. Studies in honour of Raymond Bogaert (Peeters; Leuven 2008) 482 p., €84,- ISBN 9789042919969

bijdrage aan het nieuwe debat. Door zich te concentreren op concrete, specifieke deelvragen vormen zij gezamenlijk een flinke stap voorwaarts in ons begrip van de omstandigheden waarin de antieke economie functioneerde en groeide. Eén van de boeiendste aspecten – dat als een rode draad door de verschillende bijdragen loopt – sluit, ironisch genoeg, in sterke mate aan bij Finley's benadering van de antieke economie: het sociale aspect. We moeten de antieke economie begrijpen vanuit de

sociale context. Dat deze en andere benaderingen vruchten afwerpen, moge blijken uit de volgende, noodzakelijkerwijs zeer beknopte bloemlezing.

Kirsty Shipton analyseert de sociale achtergrond van geldverstrekkers en -leners in Athene en constateert grote verschillen tussen het particuliere leenwezen en het functioneren van banken. Op het particuliere vlak pleegden beide betrokken partijen tot hetzelfde sociale segment te behoren: burgers leenden aan burgers, vreemdelingen aan vreemdelingen, *et cetera*. Bankiers daarentegen bewogen zich over een breed sociaal speelveld. Ook Karolien Geens benadrukt dat de studie van het kredietwezen in Grieks-Romeins Egypte zich niet kan beperken tot banken. Het lenen van geld bleek gewoonlijk een particuliere aangelegenheid tussen privépersonen te zijn. Katelijn Vandorpe en Willy Clarysse tonen in hun bijdrage aan dat het bankwezen in Egypte werd geïntroduceerd door de Grieken, maar dat (gehellenseerde) Egyptenaren al snel doordringen in dit bedrijf.

Jinyu Liu betoogt dat vooral *collegia* een belangrijke rol gingen spelen in het kredietwezen. Op grond van de vele giften die zij ontvingen, beschikten *collegia* over kapitaal, dat zij vervolgens op verschillende manieren inzetten. Zo verstrekten zij onder andere leningen onder gunstige voorwaarden aan hun leden. Deze these werpt niet alleen nieuwe licht op het functioneren van de *collegia* en op de voordelen die zij boden voor hun leden, maar het presenteert ook 'het gewone volk' als een actieve speler op economisch terrein. Hierbij wordt wederom winst geboekt ten opzichte van Finley, die alleen een elite en een

massa onderscheidde, waarbij de laatsten slechts passieve vervullers van fundamentele behoeften waren.

Michele Faraguna, Leopold Migeotte en Veronique Chankowski tonen elk in hun bijdragen de onjuistheid aan van Finley's these over de inefficiëntie van antieke boekhoudkundige methoden. Hoewel de meeste bronnen over (publieke) financiële aangelegenheden ons slechts een deel van het boekhoudkundig proces laten zien, blijkt uit de analyse van het doorgaans epigrafische bronnenmateriaal (vooral met betrekking tot Athene, Delos en Tauromenion), dat in de loop van de tijd de instrumenten werden ontwikkeld om economische afwegingen te kunnen maken. Bankiers, zakenlieden en stedelijke magistraten ontwikkelden deze instrumenten in antwoord op de praktische behoeften en in onderlinge beïnvloeding.

Zeer boeiend is Taco Terpstra's benadering van het onderwerp vanuit Douglass North's institutionele model van de *New Economic History*. Hoge mortaliteit en trage, storingsgevoelige communicatie beïnvloedden het kredietwezen van de Romeinse wereld in negatieve zin. Een hoge mate van onzekerheid leidde tot hoge transactiekosten. Aan de hand van het archief van Sulpicius toont Terpstra aan dat het Romeinse recht de instrumenten bood om deze transactiekosten te verlagen, en dat dit bijdroeg aan de groei van de economie. Koenraad Verboven laat zien dat het professionele kredietwezen zich over een groter spectrum van kredietverstrekkers uitstrekte. Terwijl eerder onderzoek zich vooral op bankiers (*deposit bankers*) richtte, leverden ook zakenlieden die niet als bankiers

opereerden leningen aan verschillende lieden. De these dat *deposit banking* geen rol speelde in de verstrekking van productieve leningen kan dus niet leiden tot de conclusie dat de afwezigheid van productieve leningen de onderontwikkeling van de Romeinse economie tekent.

Dominic Rathbone en Peter Temin vergelijken Rome en het achttiende-eeuwse Engeland en komen – wat Romeins Italië betreft, op grond van onvermijdelijk zeer grove schattingen, die misschien in de juiste orde van grootte zijn – tot de verrassende conclusie dat krediet makkelijker toegankelijk was in Italië in de eerste eeuw, dan in Engeland aan de vooravond van de industriële revolutie. Een aspect van deze vergelijking, de investeringsmogelijkheden van kapitaal in beide samenlevingen, blijft echter onderbelicht.

Er zijn vele conclusies in deze bundel, maar één algemene conclusie mogen we vaststellen: de benadering vanuit de sociale en institutionele invalshoek toont aan dat het bank- en kredietwezen in de oudheid door een grotere mate van diversiteit en flexibiliteit werd gekenmerkt dan eerder werd onderkend. Het is juist deze diversiteit en flexibiliteit die het antieke antwoord was op de toenemende vraag naar goedkopere, meer toegankelijke financiële diensten vanuit de zich steeds verder ontwikkelende economie van de Grieks-Romeinse wereld.

Paul Erdkamp

Vrije Universiteit Brussel

Homerus, Hesiodus, goden, helden en Grieken overzee: in zijn laatste boek gaat de Engelse oud-historicus Lane Fox de wereld van het vroeg-archaïsche Griekenland met zijn mythen en zijn *heroic poetry*, zijn avonturiers, zeevaarders, krijgers en kolonisten, maar ook met zijn architecten en pottenbakkers te lijf.

Hij doet dat op de van hem bekende enthousiaste, meeslepende en licht polemische wijze. Die polemie is dan vooral gericht tegen degenen die de Grieken van deze periode – de achtste eeuw voor Christus, want dat is volgens hem de *epic age of Homer* – als de ontvangers, de 'leerlingen' en de beginnelingen zien. Leerlingen van de oudere culturen van het Nabije Oosten, wel te verstaan. Impliciet of expliciet neemt de auteur stelling tegen grootheden als Martin West en Walter Burkert, die zoveel van de Griekse mythen en rituelen, naast allerlei andere cultuurgooierden, aan de

oudheid

De Grieken en hun mythen

Robin Lane Fox, Travelling Heroes. Greeks and their myths in the epic age of Homer (Allen Lane; Londen 2008) 528 p., ill., krt., €32,- ISBN 9780713999808

invloeden van dat Nabije Oosten toeschrijven. In de ogen van Lane Fox ging het veel meer om Griekse creativiteit, een creativiteit die natuurlijk gebruik maakte van wat Griekse zeelieden en avonturiers op allerlei plaatsen opmerkten en vernamen, maar die niettemin Grieks bleef in oriëntatie en interpretatie.

Zijn helden, de *travelling heroes* bij uitstek, zijn de Grieken van het eiland Euboea. Al in de tijd die bekend staat als de *Dark Age* – een onterechte benaming natuurlijk, want ook in die tijd ontbrak het niet aan contacten tussen Grieken en de landen om hen heen – bloeide in het midden van het eiland de nederzetting van Lefkandi (in de tiende en de negende eeuw), gevolgd in de achtste eeuw door Chalkis, Eretria en Cumae. Het waren zeelieden uit deze oorden die, meer dan andere Grieken, de verbindingen legden met de Levant en met wat zou uit-

groeien tot de belangrijke 'driehoek' Cyprus, Cilicië en Noord-Syrië. Het bewijs daarvoor is het aardewerk, en dan vooral de *skyphos*. Dit op het eerste gezicht onogelijk kannetje met geometrische versiering in concentrische cirkels, is afkomstig van Euboea en aangetroffen op die genoemde kusten. Niet alleen waren deze Grieken van Euboea de eersten die op enige schaal de contacten met de Levant onderhielden, ook blijken zij de pioniers in de Griekse zeevaart naar het westen van de Middellandse Zee. Pithecussae (Ischia) en even later, nog in de eerste helft van de achtste eeuw, Cumae aan de Golf van Napels, waren hier hun eerste stichtingen. Spoedig volgden Naxos, Catane en Zankle (het latere Messina) op Sicilië.

De eerste hoofdstukken van zijn boek besteedt de auteur aan een uitvoerige analyse van het Griekse aardewerk uit de diverse mediterrane vindplaatsen, die dit beeld bevestigt. In het oosten werden de Grieken van Euboea op de voet gevolgd door die van Rhodos, Samos en andere eilanden, en in het westen door Grieken van Korinthe en Kreta. Maar alleen de *travelling heroes* van Euboea bereisden alle windstreken. Geen wonder dat de godenmythen en heldensagen in het vroege Griekenland onder deze reislustige en creatieve Grieken opbloeden, zowel in hun nederzettingen aan vreemde kusten, als in hun moederland, waar zoveel verhaallijnen weer samenkwamen. De dichter Hesiodus zou ze tegen 700 voor Christus voor een groot deel uitspinnen in zijn *Theogonie*.

Robin Lane Fox heeft met dit boek, dat hij zelf als een van zijn belangrijkste werken beschouwt, een enorme prestatie geleverd. Alleen al de verwerking van het archeologische materiaal dwingt bewondering af. Daar bovenop komt dan – de hoofdmoot in zijn werk – de analyse van de sagen en mythen zelf, en van de wijzen waarop en de omstandigheden waarin deze zich in de

milieus van Griekse zeevaarders en kolonisten ontwikkelden. Daarmee ontvouwt zich een panorama dat het grootste deel van de Middellandse Zee omspannt. Het notenapparaat en de bibliografie wijzen de lezer uitvoerig de weg in de meest recente studies en discussies die vele terreinen van dit onderwerp bestrijken. Daardoor alleen al is dit een belangrijk boek, ook als men het niet met de hoofdstellingen van de auteur eens zou zijn. Maar mijns inziens is veel van wat Lane Fox te zeggen heeft, moeilijk te weerleggen. In elk geval biedt hij vaak een verfrissende kijk op onderwerpen die ten onrechte als min of meer 'vastgesteld' of 'afgedaan' konden gelden. In zijn enthousiasme gaat de auteur soms misschien te ver, maar dat zij hem vergeven. Zo betwijfel ik of de Grieken zelf al een rudimentaire 'opvolgingsmythe' van de verschillende godengeneraties kenden, in plaats van deze, zoals algemeen aangenomen wordt, aan andere volkeren van de Levant (Hittieten en via hen Hurrieten en Babyloniërs) ontleend te hebben. Ook denk ik niet dat de mythe van de vijf opeenvolgende 'geslachten' of 'rassen' van de mensheid, die we bij Hesiodus vinden, van de Grieken naar de Levant is gereisd, in plaats van andersom. Maar dat doet aan zijn prachtige boek nauwelijks iets af. Een ander punt van kritiek zou kunnen zijn dat de vraag waarom juist Euboea in die *Dark Age* en in de achtste eeuw zo'n prominente rol speelde, eigenlijk niet beantwoord wordt. Misschien is een bevredigende verklaring ook nog niet te geven, maar het probleem had gesignaleerd kunnen worden. Voor het overige mag gelden dat dit een buitengewoon geleerd en tegelijkertijd onderhoudend, stimulerend en vaak geestig boek is.

Henk Singor

Universiteit Leiden

Dit is een uitstekend boek. De schrijver, hoogleraar *Classics* in Harvard, heeft zich tot taak gesteld de geschiedenis van de Messeniërs te ontraadselen. Die geschiedenis is overdekt door mythevorming en voor een belangrijk deel aan ons oog onttrokken door de Spartaanse verovering en de langdurige onderwerping van Messenië. In de loop van de zevende eeuw voor Christus wist Sparta een groot deel van het landschap Messenië, – dat ten westen van Sparta ligt, daarvan gescheiden door

oudheid

Geschiedenis, herinnering en identiteit in het klassieke Messenië

Nino Luraghi, *The Ancient Messenians. Constructions of Ethnicity and Memory* (Cambridge University Press; Cambridge 2008) 389 p., ill., krt., €81,- ISBN 9780521855877

het Taygetosgebergte – aan zich te onderwerpen en tot het jaar 370 onderworpen te houden. De bewoners van het veroverde gebied werden tot de status van heloten gedegradeerd. Het was in belangrijke mate dankzij dit bezit van Messenië dat de Spartanen zo lang zo'n belangrijke militaire machtspositie in de Griekse wereld hebben

kunnen innemen, een positie die ze dan ook definitief verloren toen Messenië door de Thebanen van Epameinondas werd bevrijd en tot een onafhankelijke staat werd gemaakt

(370/69 v. Chr.). Daarmee doemden voor de bewoners natuurlijk wel nieuwe vragen op. Wie zijn wij? Hoe zijn wij in de positie van onderworpenen aan Sparta beland en hoe kunnen wij weer een eigen Messenische 'natie' (*polis*) temidden van de andere Griekse staten zijn?

In hoofdlijnen valt dit boek in twee delen uiteen. Na een verhelderende inleiding over etniciteit in het licht van zelfdefinitie en collectieve herinneringen (pp. 6-15), bieden de hoofdstukken 2, 3 en 4 een fraaie en overtuigende reconstructie van de Messenische identiteit zoals deze in de loop van de eeuwen gezien moet zijn door degenen die zich als Messeniërs beschouwden. Dat betreft de geografische afbakening in hoofdstuk 2, de mythische en prehistorische afbakening in hoofdstuk 3 (de mythe van de 'Terugkeer der Heracliden' en de wisselende interpretaties daarvan) en de historische afbakening in hoofdstuk 4. In dat laatste hoofdstuk behandelt de auteur de verovering van Messenië in de late achtste en zevende eeuw door de Spartanen, en de wijze waarop deze eerst door de ogen van de Spartaanse dichter Tyrtaios (zevende eeuw) en daarna door de Messeniërs zelf werd gezien, zowel in de tijd vóór als na de bevrijding van 370/69 voor Christus.

Het tweede deel van het boek beslaat de eigenlijke geschiedenis van Messenië. Voor de Spartaanse verovering, zo leren we in hoofdstuk 5, bestond er eigenlijk geen politiek of cultureel geïntegreerd Messenië. Het is een misvatting te spreken van de 'staat' Messenië die door Sparta veroverd zou zijn. Cultureel bestonden er ook geen reusachtige verschillen tussen de gebieden westelijk en oostelijk van de Taygetos. De Spartanen maakten zich in een reeks van campagnes, die niet meer nauwkeurig te reconstrueren zijn, meester van het Pamisosdal, het vruchtbaarste gebied ten westen van de Taygetos. Andere gebieden bleven strikt genomen buiten direct Spartaans gezag en moeten de status van *perioiken* van Sparta verkregen hebben. Van een besef van een Messenische 'nationaliteit' of iets dergelijks was ook zeker geen sprake. Het was daarentegen juist in de lange periode onder Spartaanse heerschappij (direct over de tot heloten gemaakte bewoners en indirect over de *perioiken*) dat hier de idee van een eigen regionale identiteit en eenheid opkwam. Dit moet sterk zijn bevorderd door de grote opstand van de jaren zestig

van de vijfde eeuw, waaraan niet alleen heloten, maar ook *perioiken* deel genomen moeten hebben. In elk geval mag men concluderen dat de idee van een Messenië als regionale eenheid is opgekomen als gevolg van de Spartaanse verovering.

De bevrijding van 370 en de meteen daarop volgende stichting van de nieuwe staat, met als versterkte centrum het oude Ithomē (nu Messēnē genoemd), leidde onmiddellijk tot een herinterpretatie van het eigen, al dan niet mythische, verleden. Daarbij nam dat nieuwe centrum allengs ook een ideologisch centrale plaats in, in zoverre de bewoners zichzelf als de 'ware' Messeniërs zagen en probeerden perifere streken onder hun gezag te brengen. In de periode van Macedonische dominantie speelden de Messeniërs de Macedonisch-Spartaanse vijandschap over het algemeen handig in hun voordeel uit. Zij wisten bijvoorbeeld de Macedonische koning Philippos V tot een voor hen gunstige interventie in grensgeschillen met de Spartanen te bewegen. Na de ondergang van de Griekse zelfstandigheid en de komst van het Romeinse oppergezag in 146 voor Christus veranderde de politieke constellatie. Dit keer was Sparta met de nieuwe machthebber bevriend en koos Messenië politiek nog al eens de verkeerde kant. Dat was ook het geval tijdens de Romeinse burgeroorlogen na de moord op Caesar. Sparta werd uiteindelijk door Augustus en zijn opvolgers als een vriend van Rome begunstigd en Messenië moest opnieuw gebieden afstaan. Die hele geschiedenis vanaf het midden van de vijfde eeuw voor Christus vormt de achtergrond van een fascinerende reconstructie van het eigen Messenische geschiedbeeld in elkaar opvolgende stadia, waarin het beeld van heldhaftig, maar vaak vruchteloos en dus tragisch verzet nogal eens de boventoon voert. Het is vooral dit aspect dat het boek van Luraghi – naast bijvoorbeeld zijn voortreffelijk gebruik van veel moeilijk toegankelijk en vaak nieuw archeologisch materiaal – zo lezenswaardig maakt. Door Messenische ogen krijgen we op die manier tegelijk een verrijkt inzicht in de Griekse, en speciaal de Spartaanse geschiedenis.

Henk Singor

Universiteit Leiden

In *Herfsttij der middeleeuwen* evocert Johan Huizinga de impact die kon uitgaan van een goede prediking: 'wij kunnen de schokken, die zij daarmee [de predikatie, JO] teweegbrachten [...] alleen bevroeden uit het altijd weer gelijksoortige verhaal, hoe stad met stad streed om de toezegging van een preekbeurt, hoe magistraat en volk de predikers inhaalden met een staatsie, zoals men ze een vorst gaf, hoe de prediker soms moest ophouden om het luid geweest der schare.' De middeleeuwse preek was niet alleen onderricht en belering, het was ook spektakel en daardoor een uiterst effectief middel in de communicatie tussen kerk en volk. Maar wie middeleeuwse preken leest, vraagt zich vaak af (en Huizinga deed dat ook al) waar dat spektakel te vinden is. En wie de schaarse preken van Jan Brugman leest, begrijpt eigenlijk niet waar zijn spreekwoordelijke eloquentie op gebaseerd is. Duidelijk is in elk geval dat er een groot verschil moet bestaan tussen bewaarde preekteksten en het performatieve spektakel van de toenmalige prediking. En terwijl die prediking zich goeddeels onttrekt aan de mogelijkheid tot bestudering door gebrek aan bronnen, zijn er teksten in overvloed. Het recent gepubliceerde *Repetorium van Middelnederlandse preken in handschriften* bevat honderden teksten (delen 1-3, samengesteld door M. Sherwoord-Smith en P. Stoop, Leuven 2003; delen 4-7 door D. Ermens en W. van Dijk, Leuven 2007).

De *Middelnederlandse preek* is een onlangs verschenen bundel over de preek in het Middelnederlands met zes bijdragen van erkende specialisten op dit terrein, van wie de meesten betrokken waren bij de onlangs afgesloten inventarisering. Het bevat een algemeen inleidend artikel van Thom Mertens dat op een even heldere als uitvoerige wijze de preek als tekstgenre voorstelt, duidelijk maakt hoe de prediking als handeling en de preek als tekst van elkaar onderscheiden moeten worden, hoe preken zijn opgebouwd, door wie ze werden geschreven en wat hun functie was. Mertens geeft een kort overzicht van de geschiedenis van het genre en besluit zijn bijdrage met drie voorbeelden van verschillende preektypen. Als bijlage is 'Een klein glossarium van de preek' toegevoegd. Mertens' 'voorbarige synthese', zoals de ondertitel van zijn bijdrage vermeldt, toont dat het onderzoek naar preken in betrekkelijk korte tijd enorm is uitgebreid en ook internationaal volop in de belangstelling staat. En het stuk toont vooral ook dat preken lang niet alleen de moeite waard zijn voor wie belang stelt in aspecten van de religieuze geschiedenis. Ze leveren, laat hij aan de hand van verschillende

voorbeelden zien, interessant materiaal voor diverse vormen van cultuur- en literair-historisch onderzoek (en daarmee zijn we op het terrein waar ook Huizinga zich begaf). De enorme omvang van het bewaarde corpus zorgt er ongetwijfeld voor dat onderzoekers er lang mee voort kunnen.

Het meest veelbelovende artikel vanuit dat bredere onderzoeksperspectief is 'Uit het geheugen?' van Patricia

Stoop, omdat zicht biedt op een heel onderzoeksterrein dat de directe betekenis van het prekenonderzoek overstijgt. Stoop doet onderzoek naar het gebruik van de bijbel in de biechtvaderpreken van Jan Storm, die overleed in 1488. Storm was biechtvader in het klooster Jericho te Brussel en verzorgde daar regelmatig de prediking. De overlevering van zijn preken is groot en op een boeiende manier gevarieerd: in twee handschriften staan de preken, opgetekend door twee zusters, en voorzien van uitvoerige prologen. Janne Colijns, die 44 preken noteerde, schrijft dat ze Storms preken opschreef aan de hand van zijn persoonlijke aantekeningen die zij heeft uitgewerkt. Maria van Pee daarentegen meldt expliciet dat ze de preken uit het geheugen heeft genoteerd. Eén van de vragen die Stoop aan de orde stelt is: moeten we deze informatie uit de prologen serieus nemen en waaraan is dit te zien? Vergelijking toont dat er inderdaad opvallende verschillen zijn tussen de preken die door respectievelijk Jan Storm, Janne Colijns en Maria van Pee zijn opgeschreven. Het zijn verschillen die corresponderen met wat er in de prologen is aangekondigd. Boeiend is daarbij om te zien op welke manier de vervorming door het memoriseren neerslag vindt in de preken die door Maria van Pee zijn opgetekend. Stoop beschrijft een onderzoeksterrein dat voortbouwt op haar gedegen en fascinerende promotieonderzoek, *Schrijven in commissie*, dat binnenkort als handelseditie verschijnt. Bovendien biedt het boeiende perspectieven voor vragen naar auteurschap en de werking van het geheugen.

De andere bijdragen in de bundel lijken toch vooral voer voor specialisten, en dat blijkt niet alleen uit de keuze voor het onderwerp – de genadeleer in de 'preek over de gulden berg', de hofmoraliteit in de preken van Willem de biechtvader, het werk van Johan Scutken en een boeiend artikel over een 'predicatieliturgie' – maar in enkele stukken ook wel uit het veelvuldig gebruik van vakjargon (dat niet in alle gevallen toegelicht wordt in het eerder genoemde glossarium). Bovendien blijven het op zichzelf staande stukken waarin zelfs een aantal voor de hand lig-

MIDDELEEUWEN

Preken in de middeleeuwen

Thom Mertens, Patricia Stoop
en Christoph Burger eds., *De
Middelnederlandse preek (Verloren;
Hilversum 2009) 320 p., ill., €19,-
ISBN 9789087040581*

gende onderlinge verwijzingen niet zijn aangebracht. Zo spreekt G.C. Zielemans over een 'reeks evangeliën door het jaar met hun glossen' (p.11) die in de daaraan voorafgaande bijdrage van Maria Sherwood-Smith besproken wordt onder de inmiddels vaak gebezigde titel *Een nuttelijke boec den kerstenen menschen*.

De *Middelnederlandse preek* is door dit alles even nuttig als hybride. In elk geval biedt het in enkele bijdragen een mooi overzicht van het genre van de middeleeuwse preek en van belangrijke onderzoeksthema's. Bovendien geeft het via de uitvoerige bibliografie verwijzingen naar verdere literatuur terwijl het register toegang tot dit alles

vergemakkelijkt. Maar onduidelijk is voor welk publiek dit nu bedoeld is, en de verwachting die bij mij gewekt werd door het openingsartikel van Mertens, wordt toch niet helemaal ingelost. Zijn 'voorbarige synthese' mag wat mij betreft, met gebruikmaking van al deze specialistische kennis, snel worden uitgewerkt tot een veel uitvoeriger synthese, en Mertens lijkt me daartoe heel goed in staat.

Johan Oosterman

Radboud Universiteit Nijmegen

Deze bundel omvat een elftal artikels betreffende de samenwerking tussen politieke en economische ontwikkelingen in de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën. Het doel is volgens redacteur Oscar Gelderblom het specifieke traject van de Republiek te begrijpen. De Republiek slaagde er tijdens de zeventiende eeuw immers in als kleine, verregaand gedecentraliseerde staat de rol van een grootmacht op zich te nemen. De buitenproportioneel grote politieke en militaire kracht had deze kleine staat onder meer te danken aan een sterke economie, die hoge belastingheffing en het aangaan van een hoge publieke schuld bij de eigen bevolking mogelijk maakte. Het economisch potentieel werd op zijn beurt dan weer versterkt door de publieke goederen die de Nederlandse staat produceerde met belastinggeld. Onder 'politieke economie' wordt in deze bundel verstaan dat staat en economie elkaar ondersteunden. De samenwerking tussen beide staat centraal.

De thematiek wordt behandeld in twee clusters van artikelen door vooraanstaande Nederlandse en Amerikaanse historici. Ten eerste verdiepen James Tracy, Wantje Fritschy, Jan de Vries, Marjolein 't Hart, Maarten Prak en Jan Luiten van Zanden zich in aspecten van fiscaliteit en publieke schuld. Ten tweede behandelen Erik Reinert, Bas van Bavel, Milja van Tielhof, Oscar Gelderblom en Richard Yntema aspecten van de Nederlandse vroegmoderne economie. Thomas Poell sluit de bundel af met een analyse van de politieke ontwikkelingen in het revolutionaire tijdvak 1795-1813. De auteurs belichten met deze coherente bundeling van deelonderzoeken veelal belangwekkende en originele aspecten van de Nederlandse politieke en economische geschiedenis. Deze recensie biedt

NIEUWE TIJD

Staat en economie in de Nederlandse Republiek

Oscar Gelderblom ed., *The political economy of the Dutch Republic* (Ashgate; Farnham 2009) 329 p., tab., €73,- ISBN 9780754661597

te weinig ruimte om elk individueel artikel grondig te bespreken. Ik zal mij dan ook beperken tot enkele kanttekeningen met betrekking tot de 'politieke economie' als benadering van de Nederlandse geschiedenis, zoals die in de bundel wordt aangereikt.

Het concept 'politieke economie' is in deze

bundel dus als volgt opgevat: de staat produceert publieke goederen met belastinggeld en met fondsen uit publieke schuld en creëert een welbepaald institutioneel kader. De economische ontplooiing wordt, op zijn minst gedeeltelijk, door deze publieke goederen en instituties bepaald. De staat is in deze visie geen parasitaire organisatie die door belastingheffing economische activiteiten belemmert voor het behartigen van nauwe dynastieke belangen, zoals vaak wordt aangenomen. In hun bijdrage benadrukken Van Zanden en Prak dat staten waarin relatief veel belastingen werden geïnd, economisch beter bleken te presteren dan staten met een lagere belastingdruk. Sterker nog: staten met een sterke onderdanenverteenwoordiging werden gekenmerkt door een hogere belastingdruk dan absolutistische staten.

Belastingbetalers waren dan ook bereid te betalen, mits er enige groepsdruk werd uitgeoefend en ze enige zekerheid hadden dat hun belastinggeld goed terecht kwamen. Zoals uit de bijdragen van Van Zanden, Prak, 't Hart en Tracy blijkt, droeg de lokale organisatie van belastingheffing en publieke schuld in de Republiek bij tot het succes ervan. Burgers hadden het meeste vertrouwen in hun plaatselijke bestuurders, want via hen konden ze er zich van verzekeren dat hun leningen zouden worden terugbetaald en hun belastinggeld goed zou worden besteed. Uit de bijdrage van Fritschy blijkt verder dat deze

lokale organisatie van belastingheffing krachtig beleid op gewestelijk niveau niet in de weg stond. De vooraanstaande rol van lokale bestuurders betekende immers niet dat er ook sprake was van een grote lokale autonomie. Tussen de gewesten zelf ontbrak echter wel de nodige coördinatie: Yntema toont aan dat gewestelijke belastingen op bier de (Hollandse) bierproductie aantastten.

In deze bundel wordt terecht gepleit dat de staat een organisatorisch kader was, dat veel meer dan enkel dynastieke belastingen diende. Toch is het verband tussen enerzijds belastingheffing en publieke schuld, en anderzijds de creatie van een institutioneel raamwerk en de productie van publieke goederen die de economische ontwikkeling ten goede zouden komen, niet helemaal duidelijk. Op twee essentiële vragen wordt niet systematisch of te beperkt ingegaan: ten eerste is er de vraag welke publieke goederen er met belastinggelden werden betaald en of die de economische ontwikkeling inderdaad ten goede kwamen; ten tweede is er de vraag of de groepen die belastingen betaalden inderdaad de groepen waren die profiteerden van die goederen.

Met betrekking tot de eerste vraag lezen we bij Van Bavel hoe institutionele hervormingen er in de zestiende eeuw voor zorgden dat de agrarische economie verregaand veranderde. Dit kwam ondermeer door de bescherming van het enkelvoudig eigendomsrecht. De Hollandse agrarische economie werd hierdoor één van de pijlers van de Gouden Eeuw. De interactie tussen institutionele en economische veranderingen wordt door Van Bavel overtuigend neergezet, maar zijn onderzoeksresultaten overtuigen niet dat belastinggelden ten volle nodig waren voor het bieden van juridische en wetgevende diensten. Van Tielhof toont wel mooi aan hoe het hoogheemraadschap de bijdragen van de verschillende landeigenaren in het Rijnland investeerde in een belangrijk publiek goed, de

afwatering. Dat voorbeeld overtuigt echter nog niet van het bredere verband tussen gewestelijke belastingheffing en economische ontwikkeling.

Gelderblom gaat in zijn bijdrage in op de commerciële, financiële en juridische infrastructuur voor buitenlandse handel, die door de Republiek werd geboden in vergelijking met Engeland. Hij stelt vast dat vooral de open organisatie van Nederlandse handel – in tegenstelling tot de besloten Engelse *merchant companies* – de buitenlandse handel ten goede kwam. Wederom wordt de interactie tussen institutionele en economische organisatie treffend weergegeven, maar blijkt niet hoe belastinggelden zijn gebruikt om deze voorwaarden te scheppen. Van Zanden en Prak gaan ten slotte expliciet in op de vraag welke publieke goederen werden gecreëerd met belastinggeld. Ze concentreren zich echter op het aanbod aan stedelijke diensten, terwijl het meeste belastinggeld toch op gewestelijk niveau werd geïnd en uitgegeven.

Ook een structureel antwoord op de hierboven gestelde tweede vraag blijft uit. Uit Jan de Vries' originele analyse van de broodprijzetting, blijkt dat vooral middengroepen belastingdruk voelden. Hij werpt terecht de vraag op waarom ze dat aanvaardden, maar laat het antwoord open voor toekomstige onderzoekers. Kortom, deze bundel schuift een interessante nieuwe benadering van de Nederlandse politieke en economische geschiedenis naar voren die navolging verdient, en belicht alvast enkele belangwekkende aspecten van de wisselwerking tussen politiek en economie. Het precieze verband tussen belastingheffing, publieke schuld, productie van publieke goederen en het ontstaan van een institutioneel kader wacht echter nog op nader onderzoek.

Griet Vermeesch

Vrije Universiteit Brussel

Het is al weer bijna veertig jaar geleden dat Ad van der Woude opmerkte dat onze kennis van de financiële zijde van de landaanwinning vrijwel nihil was. En ondanks het feit dat Van der Woude het een thema van eminent belang noemde, kwam daar lange tijd geen verandering in. Het zou duren tot de eenentwintigste eeuw voordat in het kader van de 'nieuwe waterstaatsgeschiedenis' aandacht besteed zou gaan worden aan de ecologische, economische en financiële aspecten van de

NIEUWE TIJD

Poldergeschiedenis

Han van Zwet, Lofwaardighe dijkagies en miserabele polders. Een financiële analyse van landaanwinningprojecten in Hollands Noorderkwartier 1597-1643 (Verloren; Hilversum 2009) 552 p., ill., krt., €45,- ISBN 9789087041069

waterstaat, en nu ligt er dan het proefschrift van Han van Zwet over de financiering van droogmakerijen in Hollands Noorderkwartier.

Van Zwet behandelt acht grote projecten uit de periode die het hoogtepunt vormde in de landaanwinning in Noord-Holland, de eerste helft van de ze-

ventiende eeuw. Samen waren de inpolderingen van de Zijpe en de Wieringerwaard en de droogmakerijen van de Beemster, Purmer, Wijde Wormer, Heerhugowaard,

Schermer en Starnmeer goed voor tachtig procent van de landaanwinst in het Noorderkwartier vóór 1650. Ze kunnen dus een goed beeld geven van de financiële aspecten van de landaanwinning in dat gebied. Van Zwet wil met zijn analyse inzicht geven in de bedragen die in de bedijkingen werden geïnvesteerd, het rendement van die investeringen en wie de investeerders waren.

Na de inleiding vervolgt het boek met een hoofdstuk over de bij de landaanwinning betrokken partijen. Dat waren natuurlijk niet alleen de investeerders, maar ook omwonenden die viswater of grond verloren door de droogmakerij, steden die vreesden voor hinder voor de scheepvaart en ook het Hoogheemraadschap van de Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en West-Friesland, dat door de landaanwinning de omvang van de boezem waarop water kon worden uitgemalen sterk zag teruglopen. De Staten van Holland, die de octrooien voor landaanwinning verstrekten, verplichtten de bedijkers tot het geven van 'contentement' aan de overige betrokkenen. Kwamen de partijen er onderling niet uit, dan kon een speciale commissie uitspraken doen om langdurige processen te voorkomen.

Het is de vraag of zo tussen de belangen van investeerders en andere partijen een goed evenwicht kon worden gevonden. De belangen van de Staten van Holland en de investeerders liepen immers voor een groot deel parallel: het gewest profiteerde van de landaanwinning, bijvoorbeeld door toenemende belastinginkomsten. Bovendien waren veel gewestelijke functionarissen zelf betrokken bij landaanwinningsprojecten. Toch lijkt van eenzijdige bevoordelingen van de bedijkers geen sprake te zijn geweest. De steden en het Hoogheemraadschap beschikten over voldoende drukmiddelen om hun belangen veilig te stellen, maar ook met de belangen van eenvoudige plattelanders lijkt behoorlijk te zijn omgegaan. Sterker nog, de eisen die vanwege het Hoogheemraadschap aan de bedijkers van de Starnmeer werden opgelegd waren zo zwaar, dat ze een belangrijke oorzaak vormden van het financiële debacle dat dit project opleverde.

Van één droogmakerij, de Schermer (1635), heeft Van Zwet de hele onderneming vanaf de octrooiaanvraag tot de voltooiing gedetailleerd geanalyseerd. In dit derde hoofdstuk worden alle kosten grondig onder de loep genomen en wordt ook uitgebreid ingegaan op de technische aspecten. Het is niet het meest gemakkelijke hoofdstuk van het boek, maar wie de moeite neemt om het grondig te lezen, krijgt wel een prachtig beeld van die voor die tijd indrukwekkende omvang van dergelijke projecten. Duidelijk wordt dat het vooral de kosten van het onteigenen van grond op het oude land, nodig voor het aanleggen van de ringvaart, waren die droogmakerijen tot kostbare ondernemingen maakten. Daarnaast vormden ook die

tientallen molens die nodig waren om de polder droog te malen en te houden een belangrijke kostenpost.

In de volgende hoofdstukken worden de kosten van de andere zeven projecten meer in het algemeen besproken en wordt ook ingegaan op het rendement van de droogmakerijen. Dat laatste gebeurt door onderzoek naar de koop- en pachtprizen van de grond in de polders. Daaruit blijkt dat alleen in de Wieringerwaard, de Beemster en de Purmer een behoorlijk rendement werd behaald. In de andere polders leden de investeerders verlies en in de Heerhugowaard werd op een gegeven moment overwogen de polder zelfs maar water onder te laten lopen.

Dat laatste roept de vraag op waarom men in droogmakerijen wilde investeren. Uit Van Zwet's onderzoek naar de investeerders blijkt dat grote delen van de economische en politieke elite van Holland aan deze projecten hebben deelgenomen en dat er groot enthousiasme bestond voor deelname. De economische *boom* die Holland doormaakte en de ermee gepaard gaande stijgende grondprijzen lijken daaraan ten grondslag te liggen en de aanvankelijke successen van de Beemster en de Wieringerwaard leken de hooggespannen verwachtingen te bevestigen. Toen de Schermer (1635) en de Starnmeer (1643) voltooid werden, begon het economische tij al enigszins te keren. Dalende of stagnerende grondprijzen gecombineerd met tegenvallende opbrengsten van de vaak drassige poldergrond zorgden vervolgens voor teleurstellende rendementen. Het is de vraag of de investeerders hierdoor zo heel erg geschokt zullen zijn geweest. Het ging hier voor een groot deel om kooplieden die gewend waren aan riskante speculatieve investeringen.

Han van Zwet heeft een zeer grondige en goed onderbouwde analyse van landaanwinningsprojecten in Hollands Noorderkwartier afgeleverd. Het enige kritiekpunt dat ik kan bedenken is het ontbreken van een comparatieve invalshoek. Hij beperkt zich helemaal tot zijn eigen onderzoeksgebied. Dat is ergens wel begrijpelijk, omdat een vergelijkbare diepgaande analyse elders nog nooit is uitgevoerd. Maar toch is het jammer dat beschikbare gegevens over de financiële kant van landaanwinning elders, bijvoorbeeld uit Baars' *Geschiedenis van de landbouw in de Beijerlanden*, dat wel is geraadpleegd door Van Zwet, niet zijn gebruikt. Een vergelijking met de technisch meer eenvoudige en goedkopere bedijkingen van Zuidwest-Nederland had de oorzaken van het geringere rendement van de Noord-Hollandse droogmakerijen meer in perspectief kunnen plaatsen. Maar dat neemt niet weg dat Van Zwet voor het Noorderkwartier een standaardwerk heeft geschreven.

Piet van Cruyningen

Wageningen Universiteit

This is a wonderfully erudite book, the product of a distinguished scholarly career during which Professor Slights has accumulated so much learning that he can wear it with enviable lightness. Its elegance of style, breadth of reference and economy of argument make it a pleasure to read, while leaving its readers with a wealth of avenues for further investigation. It is essential reading for students of the history of science, religion and literature.

Professor Emeritus at the University of Saskatchewan, Slights has written well-received monographs on *Printed Marginalia in English Renaissance Books* (University of Michigan Press; Ann Arbor 2001) and *Ben Jonson and the Art of Secrecy* (University of Toronto Press; Toronto 1994), and received a Lifetime Achievement Award from the Canadian Society for Renaissance Studies in 2007. In all three of his books he shows an admirable resistance to dogmatism, offering an essential corrective to some of the over-simplistic interpretations that have been advanced in recent years of the complex evidence afforded by Renaissance texts and artefacts. In the book under review, for instance, he takes issue with Jonathan Sawday's thesis, advanced in his brilliant monograph *The Body Emblazoned*, that 'Renaissance anatomy was a revolutionary undertaking, departing abruptly from past teachings and tracing a distinctively new path into future [...] science'.

Instead Slights inclines towards more 'nuanced' readings of the evidence such as those of Andrew Cunningham and Nancy Siraisi, who represent the Renaissance anatomists as 'conscientious textual scholars and serious medical teachers bringing the learning of the past into line with... the medical needs of their own world'. Slights's own thesis is that 'our habit of scholarly compartmentalization obscures the subtle permeability of intellectual, bodily, and spiritual life in the age of Shakespeare', and that 'we can best understand the early modern heart as the primary point of connection between felt interiority and the systems that helped to make sense of the social and physical universe'. Using a wide range of sources, from theological, pedagogic and medical tracts to emblems, playing cards, poems and plays, he demonstrates the rich complexity of Renaissance understandings of the heart, as physical organ, as spiritual vessel and as the location of a person's most intense thoughts and feelings. In addition, he does a fine job of tracing both changing attitudes to the heart in an age of religious, scientific and political revolution, and the unexpected continuities that link even the most revolutionary texts of the period to

long-standing Christian and pagan traditions concerning the most secret muscle of the human body.

There are of course disadvantages in preferring a complex tale to a simple one. So various are the sources and so rich the associations Slights draws upon that his chapters can seem to lack focus, and he himself points out that '[n]o single master narrative of the heart emerges' from his book as a whole. In the introduction, his masterly

survey of recent books – including Robert A. Erickson's *The Language of the Heart, 1600-1750* and Milad Doueiri's *A perverse History of the Human Heart* (both 1997) – makes one wonder what can be added to so many erudite commentaries. And the chapters that follow, which focus on 'the graphic heart, the passionate heart, the narrative heart, the villainous heart, and the Shakespearean

heart', by his own admission *cut across* the more obvious schemes Slights might have used to organize his book: above all, the scheme suggested by the three categories he discusses in his introduction, 'anatomical, theological, and amatory hearts', examples of which appear in every chapter. But the benefits of the book's constant shifts between one theme and another – skipping from religious to medical to psychological perspectives without allowing us to take any one perspective as dominant – far outweigh any problems they give rise to. The finest chapter, 'Shakespeare and the cardiocentric self', provides subtle and innovative readings of a range of major texts – from *Lear* and *Othello* to the Dark Lady sonnets – to show that the 'Shakespearean heart [...] is not one thing but an accumulation of forms and pressures of the times, classical and medieval as well as early modern'. The perception is well worth having for the new light it sheds on Shakespeare's works as a meeting-place between past and future.

Sometimes Slights falls prey to the chief danger courted by wide-ranging narratives: the temptation, when painting a complex overall picture, to oversimplify one's reading of an individual play or poem. One writer who gets short shrift is John Ford, the dramatist of the heart *par excellence*. Ford's placement of the heart at the centre of his plays – from *The Broken Heart*, whose heroine suffers a cardiac arrest on stage, to *Perkin Warbeck*, whose protagonist captivates the commoners of England so that they 'fly to lay their hearts' before him, could have offered rich pickings to a critic of Slights's calibre; but in fact Slight has little to say even of the abundant allusions to the heart in *Tis Pity She's a Whore*. Here is one area where future critics might refine on this book's conclusions.

NIEUWE TIJD

'Motions of the heart'

William W.E. Slights, *The Heart in the Age of Shakespeare* (Cambridge University Press; New York 2008) 205 p., ill., £99,- ISBN 9780521889438

Another might be the relationship between the 'motions of the heart' discussed in chapter three and the 'moving' of readers' hearts and minds by poetry, as discussed in texts like Sidney's *Apology for Poetry*. But to cavil because Slight's does not mine every vein of ore he detects would be absurd. This book is crammed with ideas and informa-

tion, and we should thank him for bestowing the fruits of his learning on us – from the bottom of our hearts, of course.

R.W. Maslen

University of Glasgow

De vroegmoderne Antwerpse kunstproductie en -consumptie is al veelvuldig voorwerp van onderzoek geweest. Vanaf de zestiende eeuw manifesteerde de Scheldestad zich dan ook als een artistiek en innovatief centrum van formaat, met aan de aanbodzijde een kwalitatief hoogstaande schildersscene en aan de vraagzijde een brede stedelijke groep consumenten als belangrijke, stimulerende actoren. Een democratisering van de kunstconsumptie karakteriseerde de ontwikkelingen op de vroegmoderne kunstmarkt, terwijl de traditionele opdrachtgevers en het commissiewerk geleidelijk aan belang inboetten. Toch zijn het juist deze traditionele vormen van kunstconsumptie die de focus vormen van Timmermans' boek *Patronen van patronage*.

Hoe de zeventiende-eeuwse Antwerpse elite kunstpatronage als werkinstrument aanwendde – zowel in de publieke ruimte als in de privéconsumptie – wordt in het boek zeer precies ontrafeld. Hierbij wordt de kunstpatronage door de Antwerpse historicus Bert Timmermans benaderd als een maatschappelijke constellatie; de inbedding van kunst in de zeventiende-eeuwse Antwerpse stadscontext is het uitgangspunt van het gevoerde onderzoek. De organisatie van de stedelijke macht krijgt ruime aandacht in dit werk en wordt verantwoord door de onderzoeksvraag die peilt naar de rol van de stedelijke elite in de kunstpatronage voor een periode waarin de machtsverhoudingen opnieuw uitgetekend werden. Na de val van Antwerpen in 1585 was de stad immers niet langer het commerciële en financiële centrum van Europa. De emigratiebeweging die ook wel als de Antwerpse diaspora wordt omschreven, bracht een klap toe aan de Antwerpse zakenwereld. Handelskapitaal, knowhow, producten en markten verdwenen uit de stad. De ondernemingszin van de achtergeblevenen bracht echter al gauw een nieuwe dynamiek teweeg en de commerciële en bestuurswereld raakten op verschillende wijzen met elkaar vervlochten. Deze verstrengeling van het zakenmilieu met de politieke elite wordt in Timmermans' boek zeer uitvoerig behandeld en vormt het eerste deel.

NIEUWE TIJD

Kunstpatronage in Antwerpen

Bert Timmermans, Patronen van patronage in het zeventiende-eeuwse Antwerpen. Een elite als actor binnen een kunstwereld (Aksant; Amsterdam 2008) 427 p., ill., krt., tab., €35,- ISBN 9789052602479

De keuze voor een uitgesproken lokale focus – de Antwerpse context wordt immers zorgvuldig uitgespit – verantwoordt de auteur doordat alleen op deze manier de dialectiek tussen de commerciële, de politieke en de culturele netwerken in de nazomerende Scheldestad duidelijk kan worden.

Dit is terecht want het is inderdaad de grote verdienste van Timmermans' werk. Niet alleen de grote diversiteit aan bronnenmateriaal dat de auteur door zijn handen liet gaan verdient bewondering, maar vooral ook de nauwgezetheid waarmee hij relaties en netwerken in het zeventiende-eeuwse Antwerpen reconstrueert. Op overtuigende wijze en met veel gevoel voor detail krijgt de lezer inzicht in de manier waarop het Antwerps zakenmilieu met de stedelijke politiek en het culturele veld was vervlochten. Door de grote rijkdom aan empirische gegevens en feitelijke informatie krijgt het boek bij momenten echter een sterk prosopografisch karakter aangemeten, waardoor de algemene patronen die de onderzoeker ambieert bloot te leggen, wat naar de achtergrond verdwijnen. Tegelijkertijd presenteert deze studie zich juist omwille van deze empirische weelde als een waardevol referentiewerk voor iedere onderzoeker geïnteresseerd in de Antwerpse (elite)netwerken uit de zeventiende eeuw.

In de volgende twee delen van het werk treedt de lezer samen met de Antwerpse elite daadwerkelijk binnen in de kunstwereld. Gestoffeerd met talrijke cases wordt duidelijk hoe de Antwerpse elite betrokken was bij de patronage van diverse renovatie-, decoratie- en bouwprojecten van verscheidene kerkelijke instellingen. Ook wordt getoond hoe de stedelijke elite met behulp van investeringen in de (portret)schilderkunst, de commemoratieve kunststichtingen, de residentiële architectuur en het commissiemeenaat bij stedelijke kunstbestedingen aan strategische zelfrepresentatie deed. In het vierde en laatste deel ten slotte, wordt de particuliere kunstconsumptie uitgelicht en krijgt de wereld van collectioneers en connaisseurs uit het Antwerpse elitemilieu de aandacht. Ook hier blinkt de studie uit in uitvoerigheid, stoffering en detail.

Desondanks blijft de lezer aan het eind met enkele onbeantwoorde vragen achter en doet dit boek in haar uitvoerigheid tegelijkertijd ook verlangen naar meer. De auteur heeft met dit werk beoogt algemene patronen uit te tekenen en is daar ruimschoots in geslaagd voor het zeventiende-eeuwse Antwerpen. Anderzijds nodigt het neerzetten van algemene patronen zeker ook uit om de specificiteit van de Antwerpse context in een breder perspectief te plaatsen. Timmermans' onderzoek is uitgevoerd als een minutieuze diepteanalyse van lokale net-

werken; een comparatieve invalshoek echter, ontbreekt volledig. Een confrontatie met een Zuid-Nederlandse stad als Brussel bijvoorbeeld, of met Noord-Nederlandse steden als Amsterdam en Den Haag, waar elitegroepen zich eveneens als actoren in de kunstscene manifesteerden, had mijns inziens hierop zeker een mooie aanvulling kunnen vormen.

Veerle De Laet

Erasmus Universiteit Rotterdam

In een brief van 29 augustus 1665 aan Anne, de dochter van Béatrix de Cusance, schrijft Constantijn Huygens: 'Uw beminnelijke moeder, nu overleden, was zo goed toe te staan dat ik haar soms stof tot lachen gaf door middel van mijn dwaze brieven. Ik weet niet meer wat er allemaal in stond, maar ik herinner

mij wel dat er van gekkigheden sprake is geweest, welke voor iemand met minder zachtmoedigheid en discretie dan die van haar, aan wie zij gericht waren, wellicht onverteerbaar zouden zijn. In het onwaarschijnlijke geval dat enkele van deze papieren niet verbrand' zouden zijn, verzocht hij haar om 'de hele verzameling' terug te sturen (briefnummer 80). Was Huygens bang dat zijn odes op het sensuele korset van Béatrix en de toespelingen op 'haar instrument' dat hij 'ter hand' wilde nemen, tussen zijn benen wilde klemmen om 'tot klinken' te brengen, door haar dochter verkeerd begrepen zouden worden?

Blijkbaar weigerde Anne de brieven te retourneren. Huygens originele brieven gericht aan de (volgens Paus Alexander VII) mooiste vrouw van de zeventiende eeuw – de hertogin van Lotharingen – zijn letterlijk of figuurlijk in rook opgegaan. De standaarduitgave van de briefwisselingen van Constantijn Huygens, die beoogde volledig te zijn, verscheen al tussen 1911 en 1917 onder redactie van J.A. Worp. Maar Worp verfoeide sommige delen van de Huygens' correspondentie. Voornamelijk zijn epistolaire gedachtewisseling met vrouwen, zo lijkt het. Net zoals bij de briefwisseling met de geleerde schrijfster Margaret Cavendish, Hertogin van Newcastle, werd de correspondentie met Béatrix slechts samengevat in het Nederlands, gedeeltelijk getranscribeerd of afgedaan in een voetnoot als 'geheel onbelangrijk'.

Dankzij de inspanningen van Ineke Huysman en Rudolf Rasch is deze 'dwaze' correspondentie nu, bijna

NIEUWE TIJD

Dwaze correspondentie

Ineke Huysman en Rudolf Rasch eds., Béatrix & Constantijn. De briefwisseling tussen Béatrix de Cusance en Constantijn Huygens 1652-1662 (Boom/ING, Amsterdam/Den Haag 2009) 327 p., ill., €29,50 ISBN 9789085068198

350 jaar na dato, voor het eerst gereconstrueerd. *Béatrix en Constantijn* maakt de teksten door middel van treffende vertalingen toegankelijk voor een breed publiek, maar gelukkig zijn de brieven ook in hun oorspronkelijke, volledige Franse vorm in een appendix opgenomen. Voor de verzending van zijn epis-

tolaire gedachtes maakte Huygens altijd een kopie. Zijn kopieën of ontwerpen (nu in de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag), samengevoegd met de inkomende originelen van Béatrix die hij ook archiveerde (nu in het Koninklijk Huisarchief in Den Haag en de British Library in Londen), leveren niet alleen een intrigerend dialoog op van twee onwaarschijnlijke correspondenten.

De katholieke Béatrix-Marie-Françoise de Cusance (1614-1663) correspondeerde van 1652 tot 1662 met de op het oog zo onberispelijke, calvinistische weduwnaar en secretaris van de Oranjes, Constantijn Huygens (1596-1687). Als dochter van een officier in Spaanse krijgsdienst had Béatrix haar opvoeding genoten aan het Brusselse hof van de Infanta Isabella van Oostenrijk. Toen zij twintig jaar was, kreeg ze een affaire met de getrouwde Karel IV de Vaudémont (1604-1675), Hertog van Lotharingen en legeraanvoerder in Spaanse dienst. Béatrix' moeder, afkomstig uit een voornaam Zuid-Nederlands geslacht, huwelijkte haar dochter ijlings uit aan Léopold-Eugène Perrenot de Granvelle (1615-1637), Prins van Cantecroix, in een poging haar dochters eer en familienaam te redden. Na twee jaar huwelijk stierf de prins. Binnen tien dagen trad Béatrix in ondertrouw met de nog altijd getrouwde hertog van Lotharingen. Aanvankelijk leefde Béatrix in perfecte harmonie samen met haar bigamische hertog. Terwijl zijn eerste vrouw Nicole – de rechtmatige Hertogin van Lotharingen – alleen aan het Franse hof verbleef, voegde Béatrix zich bij zijn legerkamp, ter paard

in veldtenuue, als een ware Amazone. Maar het tij keerde snel. De paus verklaarde het huwelijk onwettig en beiden werden geëxcommuniceerd. Ze verzoenden zich met de kerk door te beloven niet bij elkaar in de buurt te komen voordat de zaak definitief was opgehelderd (Béatrix' meldingsplicht bij de Engelse benedictinessen zorgde ervoor dat ze deze belofte wel moest nakomen).

De relatie tussen Huygens en Béatrix roept een prangende vraag op: wat moest de ogenschijnlijk propere calvinist met deze katholieke, vrijpostige dame? De seksueel getinte gedichten zouden kunnen duiden op een intieme relatie, maar als deze gedichten in een literaire context worden geplaatst, lijkt dit onwaarschijnlijk. Toch spreekt er wel degelijk genegenheid uit de brieven. Na Béatrix' dood bezocht Huygens haar graf en de kamer waarin zij stierf. Toen zijn vrouw Suzanna van Baerle overleed in 1637 leek Huygens ontroostbaar – hij lijkt bij Béatrix een gedeeltelijke schittering van zijn 'Sterre' teruggevonden te hebben. Een tweede verklaring voor hun opmerkelijke vriendschap zou de liefde voor muziek kunnen zijn. De twee hebben elkaar ten minste tien keer ontmoet, in Antwerpen, Den Haag en Brussel, en ze maakten gebruik van zulke gelegenheden om samen te musiceren: Béatrix zong en speelde klavecimbel, Constantijn zong, speelde klavier, theorbé en de viola da gamba.

Het is jammer dat Huysman en Rasch de complexe relatie tussen Huygens en Béatrix niet verder proberen te verklaren, want die schreeuwt om een diepere analyse. Huygens' en Beatrix' wederzijdse genegenheid en hun passie voor muziek lijkt niet de enige redenen te zijn voor hun correspondentie. Een derde en meer intrigerende reden voor hun correspondentie zou politiek van aard kunnen zijn. Als secretaris van Amalia van Solms en Willem II had Huygens in deze jaren een belangrijke functie als bemiddelaar. Hij kon Béatrix toegang verlenen tot het hof van Oranje, daar hij bepaalde welke brieven Amalia onder ogen kwamen. Ook had hij een ingang bij het hof van de Winterkoningin, Elizabeth Stuart. Via de afstammingslijn van haar moeder probeerde Béatrix aanspraak te maken op het markizaat van Bergen op Zoom. In de

jaren dat ze contact had met Huygens kwam ze verschillende keren naar Den Haag om haar zaak te bepleiten. Het is waarschijnlijk geen toeval dat haar correspondentie met Huygens dezelfde tijdsperiode beslaat. Toegang tot de vrouwelijke hoven in Den Haag via de secretaris van de Oranjes zou haar zaak geen kwaad hebben gedaan. De brieven tussen Huygens en Béatrix zijn zelden expliciet politiek, maar toch kunnen ze wel zo beschouwd worden, omdat het persoonlijke en het politieke niet te scheiden waren in de hogere kringen van de zeventiende-eeuwse elites.

Ook als verzamelaars hadden Huygens en Béatrix veel aan elkaar. Tussen de ontmoetingen door stuurde hij haar gedichten of muziekcomposities. Zij vulde vervolgens weer zijn schilderijencollectie aan. Hun geschenkenuitwisseling is kenmerkend voor de zeventiende-eeuwse verzamelwoede. Het woord 'rariteitenkabinet' wordt niet genoemd door de auteurs, maar Huygens' geschenken waren ongetwijfeld bedoeld om de laatjes van haar kunst- en rariteitenkabinet (een verzamelkast met zeldzame objecten) te vullen. Zo blijkt dat Béatrix een verzameling schelpen bezat (die werden vooral door vrouwen verzameld). Deze werd door Huygens aangevuld met andere naturalia ('zeediertjes') en stenen (volgens Huygens gevist uit de rivier de Waal, maar zoals Huysman en Rasch gevat opmerken, kan zijn bezoek aan een juwelier vlak voor de verzending bijna geen toeval geweest zijn). Ook schonk hij haar antiquiteiten (oudheidkundige voorwerpen), zoals een mysterieuze 'gladiator' van de Haagse kermis, en artificialia (kunstvoorwerpen), waaronder een schilderij van Amalia van Solms.

Dankzij deze zorgvuldige editie kunnen lezers nu ook eindelijk genieten van een bijzonder, zeldzaam mooie collectie: met gedichten, muziekcomposities, illustraties, een lijkschouwingrapport, andere bijlagen en 71 brieven is *Béatrix en Constantijn* geworden tot een ware *Wunderkammer*.

Nadine Akkerman

Universiteit Leiden

De in de vroegmoderne periode door Noord-Nederlanders geschreven reisliteratuur over het Osmaanse Rijk is beperkt van omvang. Dit kwam vooral omdat het potentiële lezerspubliek ruim werd bediend met buitenlandse teksten in dat genre, al dan niet in vertaling. Toch zijn er meer teksten geschreven dan men zo'n tien, vijftien jaar geleden dacht, meer ook dan de bekende inventaris van Lindeman, Scherf en Dekker uit 1994 deed vermoeden. Een aantal van die onbekende teksten zijn in de afgelopen jaren voor het eerst uitgegeven. Deze teksten bleken achteraf om verschillende redenen wel degelijk de moeite waard om bij een breder publiek bekend te worden. Voor de tekst die hier besproken wordt, voorbeeldig ingeleid, bezorgd en uitputtend becommentarieerd door de jonge historicus Joris Oddens, geldt dat zeker ook. Het is het verslag van een reis gemaakt door de Hoornse regentenzoon Gerard Hinlopen (1644-1691), die op een Nederlands oorlogsschip op en neer voer tussen Hoorn en Izmir en een aantal maanden in 1670 en 1671 in de Levant verbleef, waarbij hij ook een bezoek aan Istanbul bracht. De tekst is gebaseerd op het autografische handschrift dat bewaard wordt in de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek.

Het verslag is, zoals zoveel andere reisboeken uit deze periode, een combinatie van een egodocument en een geleerd essay met uitgebreide verwijzingen naar de klassieke literatuur en eerder gepubliceerde reisboeken. Hinlopen reisde voor zijn plezier en men kan zijn reis beschouwen als een 'grote tour', ter lering en vermaak ondernomen door jonge lieden uit hogere kringen om hun studie af te ronden. Meestal voeren deze reizen naar Italië, bekend om haar mooie landschappen en antieke monumenten. Dit was ook het eigenlijke reisdoel van Hinlopen – de excursie naar de Levant was bedoeld als een avontuurlijk extraatje – maar het liep anders. Op de terugweg werd het hem wegens vermeend besmettingsgevaar in Messina en Livorno onmogelijk gemaakt van boord te gaan.

Wat draagt deze tekst bij aan de bestaande reisliteratuur over het Osmaanse Rijk? Weinig, als men daarmee bedoelt dat de tekst historische gegevens oplevert die nog niet uit andere bronnen bekend zijn. Het *pièce de résistance* van de tekst is een uitgebreide en weinig originele beschrijving van Istanbul met haar monumenten en bezienswaardigheden, die al vaak beschreven waren en nog zouden worden. Voorts horen we allerhande feitjes en soms amusante anekdotes over de kleine Nederlandse kolonie van kooplieden in Izmir en Istanbul. Dit laatste is

niet verwonderlijk gezien hij logeerde bij de consul Jacob van Dam in Izmir en de 'resident' (ambassadeur van mindere rang) Justinus Colyer in Istanbul, beiden aangesteld om die kolonie te faciliteren. Interessant (en mij onbekend uit andere bronnen) is wat Hinlopen hoorde over de

voorganger van Colyer, Levinus Warner (gestorven in 1665), vooral bekend als de erflater van een duizendtal Osmaanse en andere oosterse handschriften aan de Leidse Universiteit. De Nederlandse kooplieden ergerden zich aan hem en meenden dat hij te veel met zijn hoofd in de boeken zat en hun belangen veronachtzaamde. Hij zou, zo vertelt Hinlopen, 'in kledingh en huyshoudingh' geheel als een Turk geleefd hebben, maar had zich niet laten bekeren tot de islam (p.207). Zij, de Turken,

mochten dan naar de hemel gaan; hij, Warner, zo zei hij hen gekscherend, zou zich dan uitstekend weten te vermaken met door hen achtergelaten vrouwen (p.170).

Minder interessant is het reisboek over de Osmanen en hun cultuur. In tegenstelling tot bijvoorbeeld Cornelis de Bruijn, de schrijver van zonder meer het bekendste (en ook succesvolste) reisboek uit de gehele periode – het werd door de schrijver en schilder uitgegeven in eigen beheer in 1698 –, schijnt Hinlopen oppervlakkig contact gehad te hebben met lokale 'Turken' (zoals Osmaanse moslims routineus werden aangeduid, ongeacht hun etnische achtergrond) of leden van religieuze minderheden (joden, Grieken en Armeniërs). Hij ging nog bij hen op bezoek, noch werden zij door hem ontvangen. Wat hij schrijft over de Osmaanse cultuur is tamelijk clichématig, ondanks, zoals Oddens benadrukt, zijn (proto-)liberale opvattingen over religie en andere zaken als aanhanger van de staatsgezinde partij in de Republiek. Zo lezen we dat de profeet Mohammed een fantasmagorie was die leed aan vallende ziekte, en dat de sultan een wrede, oosterse despoot was, die met harde hand regeerde over zijn slaafse onderdanen. Ook de lokale bevolking gedroeg zich vaak als beesten, zoals in het geval van de Turkse kapitein die Hinlopen van Istanbul naar Izmir bracht en die in plaats van zijn werk te doen – zeilen – zijn tijd verdeed met wijn drinken en het verkrachten van slavenjongens.

Veel meer dan als historische bron heeft de tekst, naar mijn smaak, waarde als literatuur. Hinlopen kon goed schrijven. Zo typeert hij Istanbul: 'Doch soo schonen gesicht als dees stad van buyten heeft, soo slordigen heeft zij weer van binnen, mogende te recht wel vergeleken werden by een schone gepalleerde hoer, die lieflyk en schoon van gelaat van buyten doch stinkend, vuyl en vals van herten

NIEUWE TIJD

Naar het land van de Grote Heer

Joris Oddens, Een vorstelijk voorland.
Gerard Hinlopen op reis naar Istanbul
(1670-1671) (Walburg Pers; Zutphen
2009) 272 p., ill., krt., €29,95 ISBN
9789057306020

is...’ (p.150). Mooi ook zijn zijn korte maar rake typeeringen van opmerkelijke figuren die hij onderweg tegenkwam, zoals een onbeschofte janitsaar, die zijn diensten opdrong (p.114), of een dwaze ex-monnik uit Baskenland, die een nieuwe godsdienst wilde stichten (p.210). Het spannendst om te lezen – en dit geldt voor de meeste reisboeken uit deze periode – zijn de beschrijvingen van het onderweg zijn zelf. Reizen was duur, vermoeiend en gevaarlijk, en veel reizigers putten zich uit in weeklachten over de ontberingen die men onderweg moest ondergaan. Zeereizen gingen bijna altijd gepaard met levensbedreigende stormen dan wel windstiltes – deze leidden tot verveling en, bij het ontbreken van enige vorm van privacy, tot ruzies tussen de passagiers onderling of de tussen passagiers en de bemanning. En dan was er natuurlijk nog het gevaar van kapers. Ook bij Hinlopen komt de lezer

aan zijn trekken wat dat betreft. De tekst is – en dat mag niet onopgemerkt blijven – verluchtigd met aardige tekeningen van de schrijver die afgedrukt staan in de tekst.

Nog een kritische opmerking tot slot. Op een aantal plaatsen in het boek beweert Oddens dat Marokko, evenals de ‘Barbarijse’ landen Tripoli, Tunis en Algerije, vazalstaten waren van het Osmaanse Rijk (p.21; noot 36, p.62). Dat was geenszins het geval. Marokko bleef tot in de moderne tijd een onafhankelijk koninkrijk (sultanaat), waarmee de Republiek een eerste staatsverdrag sloot in 1610, twee jaar voordat zij haar eerste capitulatiën verwierf van de Osmaanse Sultan.

Jan Schmidt

Universiteit Leiden

De historiografie van de *grand tour* is lang het domein geweest van dilettanten, die met hun op basis van reisverslagen samengestelde verhalen over jonge aristocratische Italiëreizigers het beeld van de vroegmoderne reiziger bepaalden. ‘Hoewel de meeste onderzoekers de basisregels van het historische *métier* met veel gevoel

voor acribie opvolgden’, beschrijft de recent in Antwerpen gepromoveerde Gerrit Verhoeven zijn voorgangers met beleefd gevoel voor understatement, ‘ontbreekt het vaak aan verregaande reflectie over methode of bronnen’ (p.19). In zijn proefschrift, dat is verschenen onder de titel *Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)*, biedt Verhoeven die reflectie nadrukkelijk wel.

Verhoeven beoogt de veranderende reiscultuur van vroegmoderne elitereizigers uit het Nederlandse taalgebied in kaart te brengen en het cliché van de ‘onveranderlijke praxis’ van de *grand tour* te vervangen door een ‘dynamischer en veelkleuriger beeld’. De reizigers die in zijn boek figureren zijn Hollandse en Brabantse edelen, regenten, hoge ambtenaren en rijke kooplieden. Allen reisden zij binnen West-Europa, voor werk of plezier, uit leergierige, vrome of commerciële overwegingen. Verhoeven bestudeert deze reizigers aan de hand van inzichten uit de sociale wetenschappen en de *New Cultural History*, die hem ertoe brengen om andere vragen te stellen en met onder meer rekeningboekjes, boedelinventarissen en douane-archieven verder te kijken dan de traditionele bronnen.

NIEUWE TIJD

Anders schrijven over reizen

Gerrit Verhoeven, *Anders reizen? Evoluties in vroegmoderne reiservaringen van Hollandse en Brabantse elites (1600-1750)* (Verloren; Hilversum 2009) 416 p., ill., krt., tab., €32,- ISBN 9789087040925

Reisverslagen blijven wel zijn voornaamste studieobject, maar anders dan de meeste historici van het vroegmoderne reizen, benadert Verhoeven de 139 reisbeschrijvingen die zijn corpus vormen niet alleen kwalitatief maar ook kwantitatief.

Dit resulteert allereerst in de signalering van een reeks min

of meer bekende ‘evoluties’, waarvan het goed is ze eens met enig cijfermateriaal gestaafd te zien. In de vroege zeventiende eeuw waren het vooral jongeren uit de elite *pur sang* die reisden, en speelde educatie als motivatie meestal een doorslaggevende rol. Populaire bestemmingen waren Italië, Zwitserland en de protestante delen van Frankrijk, waar de jonge reizigers vaak korte tijd meedraaiden aan een universiteit of dressuur- dans- en schermlessen volgden aan een academie. In de tweede helft van de eeuw wonnen de universiteiten in de Nederlanden aan status en werden ook in de grote Hollandse steden academies opgericht. Tegelijkertijd werden persoonlijke *bildung* en onderdompeling in kunst en cultuur geleidelijk als belangrijker ervaren dan formele scholing. De favoriete bestemmingen veranderden mee: Rome bleef een topbestemming, maar de perifere steden in het Franse Loiregebied boekten in hoog tempo in aan populariteit. Parijs daarentegen groeide door het centraliserende en propagandistische cultuurbeleid van Lodewijk XIV uit tot het absolute culturele centrum van Europa, op enige afstand gevolgd door andere ‘nieuwe’ trekpleisters als Londen en Berlijn.

Naarmate aan formele educatie als motivatie minder

belang werd gehecht, kwamen ook de Nederlanden zelf meer in beeld als bestemming voor een reisje, dat zeker vanaf de vroege achttiende eeuw in toenemende mate een plezierreisje mocht zijn. Verhoeven ziet een duidelijke toename van in eigen land ondernomen reizen, die doorgaans goedkoper, minder tijdrovend, veiliger en comfortabeler waren dan buitenlandse reizen en dus bredere groepen tot reizen uitnodigden. Naast jonge regenten en kooplieden waren het in de eerste plaats mannen tussen de dertig en vijftig jaar oud die nu gingen reizen; daarnaast wonnen ook uitstapjes met het hele gezin aan populariteit. Bovendien constateert Verhoeven een lichte toename van reizigers uit de hogere middengroepen, waarbij hij opmerkt dat de werkelijke toename waarschijnlijk hoger lag dan uit het bronnenmateriaal opgemaakt kan worden, omdat zij minder schreven en omdat wat zij schreven de tand des tijds waarschijnlijk minder vaak heeft doorstaan.

Het is niet de enige keer dat Verhoeven zich als geen ander bewust toont van het hoge speculatieve gehalte van zijn onderzoek. Reisverslagen zijn onvolledig, onnauwkeurig, onbetrouwbaar, nooit representatief en bovenal literaire creaties. 'Mogelijk', lezen we in de conclusie, 'waren sommige ontwikkelingen die men in Hollandse en Brabantse reisverhalen lijkt te bespeuren niet reëel, maar weerspiegelden ze louter evoluties in schrijfstijl en verhaalschema's' (p.358). Dit is een relativering die van toepassing is op vrijwel alle in het boek behandelde thema's, maar die helaas nauwelijks wordt uitgewerkt. Wanneer de contemporaine veranderingen in literaire tradities wat meer in het onderzoek waren verdisconteerd, hadden de conclusies van *Anders reizen?* wellicht wat minder voorzichtig geklonken.

Als er al sprake is van een gemis aan ferme uitspraken, wordt dit vrijwel geheel goedge maakt door tal van

originele observaties die uitnodigen tot verder onderzoek. Zo laat Verhoeven zien dat de belangstelling die reizigers onderweg aan de dag legden voor natuurschoon al ruim vóór de Romantiek licht toenam en van karakter veranderde. Daarbij stelt hij dat de reacties van reizigers uit de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden die werden geconfronteerd met herinneringsplaatsen uit de tijd van de Opstand minder van elkaar verschilden dan je op grond van de politieke geschiedenis van de beide gebieden zou verwachten. Opmerkelijk is zeker ook dat Nederlandse reizigers vol lof blijken over de schoonheid van Parijse monumenten, zonder dat zij zich eraan storen dat deze door Lodewijk XIV zijn opgericht om overwinningen op de Nederlanders te memoreren.

Verhoeven laat zich kennen als een begenadigd schrijver, die uitblinkt in gevarieerd woordgebruik en sierlijke zinnen. Soms balanceert hij op het randje van mooischrijverij: 'Vroegmoderne reizen baden in een aura van peperdure elegantie en adellijk *savoir vivre*'. Hij heeft een uitzonderlijke voorkeur voor sterke adjectieven: 'steenrijke' regenten doen 'spijkerhard' zaken en geven hun 'zuurverdiende' centen uit aan 'kurkdroge' en 'ellenlange' reisteksten. En hij gebruikt nogal eens onnodig leenwoorden: *bear leader*, het leven *downstairs*, *pleasure shopping*. Niettemin maakt Verhoevens eruditie *Anders reizen?* tot een, om in zijn eigen jargon te blijven, echte *pageturner*. Voeg daarbij het gedegen onderzoek, de uitstekende historiografische inbedding en de agenderende waarde van dit proefschrift, en het heeft alles in zich om Anna Frank van Westriens ruim een kwart eeuw oude *De Grootte Tour* af te lossen als het nieuwe standaardwerk op dit gebied.

Joris Oddens

Universiteit van Amsterdam

Op 10 december 2009 kondigde minister Cramer aan dat de officiële diners van het ministerie van VROM voortaan vegetarisch zullen zijn. Vegetarisme maakt onderdeel uit van de omschakeling naar een duurzamer voedselpatroon en de minister wil daarin het goede voorbeeld geven. Dat dieren geen rol lijken te spelen in Cramers plantaardige keuze valt op na lezing van *Het dierloze gerecht*, waarop Dirk-Jan Verdonk in april 2009 aan de Universiteit Utrecht promoveerde. In zes casestudies, die een chronologische en the-

NIEUWSTE TIJD

Fopworstjes en kabouterbroden: vegetarisme in Nederland

Dirk-Jan Verdonk, *Het dierloze gerecht. Een vegetarische geschiedenis van Nederland* (Boom; Amsterdam 2009) 560 p., ill., €29,50
ISBN 9789085067115

matische indeling verschaffen, behandelt Verdonk de verschillende motieven voor vegetarisme. Zijn onderzoek richt zich in het bijzonder op het denken over de relatie tussen mens en dier.

In de algemene historiografie is weinig aandacht voor vegetarisme. De biografen van Ferdinand Domela Nieuwenhuis, de eerste casestudy, schreven het ve-

getarisme van de socialist eenvoudigweg toe aan soberheid en solidariteit met arbeiders die zich geen vlees konden permitteren. Verdonk laat echter zien dat dieren onderdeel

uitmaakten van Domela's conceptie van een rechtvaardige wereld. Hoe diepgeworteld zijn principes waren, wordt duidelijk uit hun effect op Domela's sociale relaties in een tijd dat vegetarisme nog totaal onbekend was. Na 1880 werd vegetarisme in Nederland een breder verschijnsel, bijvoorbeeld onder christen-anarchisten. Zij stonden, eind negentiende eeuw, een maatschappij voor gebaseerd op het 'beginsel der liefde', en waren tegen vivisectie en de consumptie van dierlijke producten.

De trots van vegetarisch Nederland was het succesvolle hotel-restaurant Pomona, dat zich in 1913 in Den Haag vestigde. Aan de samenstelling van de menukaart gingen vele jaren van discussie over voedingsleer vooraf. Voor de vele gasten die nog niet voor het vegetarisme gewonnen waren, had het restaurant 'fopworstjes'. Ook elders in Nederland werden vegetarische restaurants, pensions en sanatoria geopend en steeds meer reguliere restaurants hadden een vegetarische optie op de kaart. De vegetarische beweging vaarde wel bij de crisis en de soberheid van de jaren dertig, maar dat werkte uiteindelijk contraproductief. De vleesloze maaltijd werd vooral met de oorlog geassocieerd; het ethische aspect van vegetarisme was duidelijk nog niet diep geworteld. De sluiting van Pomona tijdens de Tweede Wereldoorlog markeerde het einde van wat Verdonk 'de eerste vegetarische golf' noemt.

Als vierde casestudy dient de visie op vlees van de protestgeneratie. Na de oorlog groeide de vee-industrie mee met de economie. De consumptie van dierlijke proteïnes was vanaf 1950 voor het eerst groter dan die van plantaardige. Tegelijkertijd werd duidelijk dat het wereldvoedselprobleem daar niet bij gebaat was en dat de pesticiden van de reguliere landbouw schadelijk waren voor mens en dier. Deze thema's werden opgepikt door Provo, maar voor een vegetarische levensstijl was die groep te tegendraads. Roel van Duijn begon in 1969 de kabouterbeweging, die pleitte voor harmonie tussen mens en natuur en distributiepunten voor biologisch-dynamische producten introduceerde. Het netwerk van winkeltjes en bakkers die 'kabouterbroden' verkochten, breidde zich snel uit. Over de verkoop van vlees verschilden de meningen, maar over het algemeen zagen de kabouters vlees als het noodzakelijke bijproduct van de zuivelproductie. Desalniettemin zorgde de beweging voor een mentaliteitsomslag ten aanzien van voeding, en hierbij had het vegetarisme alleen te winnen.

Tot de 'goedvoedselbeweging' drong langzaam maar zeker door dat het leven van dieren in de vee-industrie in korte tijd ingrijpend veranderd was. In 1950 legde een kip 180 eieren per jaar; in 1980 waren dat er 280. De levensverwachting van vee daalde tevens drastisch. Door antibiotica konden meer dieren op een kleinere oppervlakte worden gehouden en werden ze niet langer naar buiten gelaten. Slachterijen mechaniseerden zodat ze 11.000 dieren per uur konden verwerken. Trots vertoonde de vee-industrie de behaalde resultaten op landbouwmanifesta-

ties, waarop jonge vegetariërs zich organiseerden in organisaties als Lekker Dier. Ze voerden acties en verstrekten via de media informatie over de misstanden in de vee-industrie. Hoewel veel onderzoek in dienst stond van de landbouw, nam ook de kritiek uit wetenschappelijke hoek toe en maakten disciplines als dierpsychologie en ethologie opgang. En al namen onderzoekers geen moreel standpunt in, het publiek deed dat wel. Het aantal vegetariërs in Nederland nam toe van 10.000 in het midden van de jaren zestig, tot zeker 100.000 in 1980. De landbouwsector begreep aanvankelijk weinig van de aantijgingen van dieren mishandeling en beschouwde het scharrelei, dat in 1975 de weg naar de supermarkt vond, als 'gevaarlijk precedent'. Maar de consument begreep dierenleed evenmin: dierenwelzijn werd niet gedefinieerd met wat het beste was voor de dieren, maar hoe de vee-industrie er prettig uit zag voor consumenten. De overheid werkte niet mee om ethische richtlijnen te introduceren: integendeel, ze stimuleerde en subsidieerde de vee-industrie juist.

Omdat ludieke acties ten bate van dierenwelzijn in vee-industrie, jacht en proefdierlaboratoria hadden gefaald, kozen activisten vaker voor een niet geheel legale benadering. Tijdens de eerste officiële actie van het Dierenbevrijdingsfront in 1979 werden twaalf honden bevrijd waarop TNO experimenten uitvoerde. De acties konden aanvankelijk op brede maatschappelijke steun rekenen. Dat veranderde vanaf 2000, toen mensen die direct of indirect verantwoordelijk waren voor dierenleed, steeds vaker in hun persoonlijke levenssfeer werden bedreigd. Het Dierenbevrijdingsfront had zich inmiddels omgevormd tot een verzamelnaam voor activisten die los van elkaar, maar met een gedeeld ideaal, sabotage pleegden. Infiltreren kon de overheid niet, onderhandelen met een centrale instantie evenmin, en dankzij internet werd het frustreren van informatiekanalen lastig. Het lag voor de hand de voedingsbodembodem voor radicalisme weg te halen en de exploitatie van dieren aan te pakken, maar de overheid had de voorkeur voor een beleid waarbij ze dierenactivisten, ook als ze legaal opereerden, als terroristen presenteerde.

Het radicale dierenactivisme, ontbrand door de intensivering van de vee-industrie en een overheid wars van kritiek daarop, kwam voort uit dezelfde sentimenten over de relatie tussen mens en dier die vegetariërs aan het einde van de negentiende eeuw koesterden. Verdonk oordeelt echter dat het radicale dierenactivisme heeft gefaald, omdat het de hele dierenbescherming schaadde. Het is de eerste steek die hij laat vallen in een boek dat verder het toonbeeld is van een goed proefschrift: duidelijk afgebakend, uitstekend onderzocht en boeiend geschreven. Met een voorganger als Verdonk is de auteur van een volgende vegetarische geschiedenis van Nederland niet te benijden.

Marloes Schoonheim

Historica te Montpellier

Barbara Korte, hoogleraar Engelse literatuur en cultuur aan de universiteit van Freiburg, schreef een boek waarin diverse perspectieven uit haar eerder studies samenkomen. Hoewel literatuur (uiteraard) het voornaamste studieobject is, houdt Korte zich ook bezig met filmische representaties en, hoewel narratologie een belangrijk uitgangspunt vormt, voeren Korte's theoretische perspectieven haar over de grenzen van het vakgebied van de anglistiek. In de literatuurwetenschappen is theoretische interdisciplinariteit wel vaker terug te zien. Terwijl deze vaak in de richting van de (cultuur)filosofie leidt, neigt Korte eerder naar de sociale wetenschappen. In twee van haar eerdere publicaties, een over de literaire verbeelding van lichaamstaal (*Körpersprache in der Literatur*, 1993) en een over de verbeelding van herinneringen aan de Eerste Wereldoorlog (*Der Erste Weltkrieg und die Mediendiskurse der Erinnerung in Gross-Britannien*, 2005) betrad zij al paden komend uit de richting van de sociale psychologie, communicatie, sociologie, geschiedenis en film- en mediastudies. Deze benaderingen keren terug in haar nieuwste boek, waarvan de twee genoemde publicaties duidelijk een voorafschaduw zijn.

Zoals blijkt uit de ondertitel gaat deze studie niet over beelden van oorlogen, maar over degenen die deze beelden construeerden: de oorlogsverslaggevers. Oorlogsverslaggevers zijn dan ook, net als andere reporters, letterlijk beeldvormers, en in die hoedanigheid bemiddelaars tussen werkelijkheid en publiek. In verhalen en beelden trachten zij kenbaar en invoelbaar te maken hoe oorlogen verlopen en door de betrokkenen beleefd worden. Zoals gezegd gaat het boek niet over deze verhalen, maar over de verslaggevers zelf en wel op twee manieren. Ten eerste komt de wijze waarop oorlogscorrespondenten zichzelf in hun memoires voorstelden (zelf-perceptie/representatie) aan bod en ten tweede wordt beschreven hoe beoefenaars van deze tak van sport zijn verbeeld in literatuur en film (representatie). De manier waarop oorlogsreporters zichzelf voorstellen (in hun memoires, maar ook op televisie) is vaak ook weer beïnvloed door de manieren waarop deze beroepsgroep in films en boeken zijn geportretteerd. Een beetje reporter trekt dan ook een *flack jacket* aan voordat hij of zij voor de camera verslag doet, daarmee aantonend dat hij of zij zich echt in de gevarenzone bevindt. Dergelijke *performances*, zoals Korte deze poses noemt, beantwoorden aan het beeld dat het publiek van oorlogsverslaggevers heeft – een beeld dat op zijn beurt weer is beïnvloed door films en literatuur.

Het gaat Korte dus om de oorlogsverslaggever als cultureel verschijnsel, een verschijnsel dat door die verschillende representatieniveaus en invloeden deel uitmaakt van wat de Britse mediasocioloog Stuart Hall het 'culturele circuit' noemt (p.15).

NIEUWSTE TIJD

Oorlogscorrespondentschap als performance

Barbara Korte, *Represented Reporters. Images of War Correspondents in Memoirs and Fiction* (Transcript; Bielefeld 2009) 187 p., krt., €28,60
ISBN 9783837610628

Dat deze journalisten zo letterlijk tot de verbeelding spreken heeft alles te maken met hun positie. Oorlogen bezitten een grote nieuwsaarde en in zekere zin stijgt daardoor ook de waarde of de status van degenen die daarvan verslag doen. Vaak met gevaar voor eigen leven getuigen zij van gevechten aan het front en wederwaardigheden van de betrokken militairen. Oorlogsreporters zijn niet alleen de alfa-mannetjes of -vrouwtjes op de journalistieke apenrots, maar zij staan ook,

door de nationale beeldvorming die vaak in het geding is, sterk in de publieke belangstelling. Deze is vooral groot in Engeland en Amerika – het geografische perspectief van deze studie – waar aan correspondenten als Kate Adie en John Simpson (BBC), en Christiane Amanpour en Peter Arnett (CNN) een zeker *stardom* kleeft. Hoewel Nederlanders misschien wat nuchterder tegenover dit verschijnsel staan, kunnen we stellen dat iemand als Arnold Karskens het klassieke beeld nog het meest benadert. Ook Conny Mus, die het woelige Midden-Oosten verslaat, meet zich soms een wat martiale houding aan.

Al vanaf de negentiende eeuw waren oorlogsverslaggevers *celebrities* – denk hierbij bijvoorbeeld aan de oervader van de oorlogsverslaggeving en -fotografie William Howard Russell (*The Times*), wiens graf zelfs in de St. Paul's Cathedral te bewonderen valt. Hun naam werd gewoon onder hun stukken geplaatst, terwijl de meeste andere journalisten tot de anonimiteit waren veroordeeld (een praktijk die nog tot halverwege de twintigste eeuw bleef bestaan). Russell kreeg vooral bekendheid door zijn verslagen van de Krimoorlog en de Amerikaanse Burgeroorlog. Het was een eeuw waarin veel 'kleine' oorlogen plaatsvonden en het duurde dan ook niet lang totdat een hele schare correspondenten in zijn voetsporen trad.

In het victoriaanse tijdperk werden deze verslaggevers als helden gevierd. Die populariteit was mede te danken aan de 'culturele productie' die op gang kwam. Veel oorlogscorrespondenten schreven hun memoires, zoals Sir Winston Churchill, die zijn herinneringen publiceerde onder de enigszins pompeuze titel *Frontiers and Wars: His four early books covering his life as soldier and war correspondent*. Hiernaast waren zij in populaire fictie, zoals

van Sir Arthur Conan Doyle en Rudyard Kipling, vermaarde personages. Pas met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog kanteelde het beeld. Het gouden tijdperk van de oorlogsjournalistiek bleek voorbij en de helden en avonturiers van weleer veranderden in door de censuur gemuilkorfde bringers van slecht, gebrekkig of eenvoudig geen nieuws. Met de populaire satirische roman *Scoop* (1938) van Evelyn Waugh, waarin de correspondent geridiculiseerd werd, bereikte de beeldvorming over oorlogsverslaggevers een waar dieptepunt.

Pas met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd het blazoen van de correspondenten weer opgepoetst en opnieuw zagen zij zich als helden gevierd en bewonderd en gedroegen zij zich *as one of the boys*. Dit beeld werd geschraagd door het werk van Ernie Pyle, Robert Capa, Alan Moorehead en Graham Greene. Elke volgende oorlog met steeds weer nieuwe media en andere verhoudingen tussen journalisten en militaire leiding, bracht nieuwe facetten van het correspondentenschap aan het licht. In de Vietnamoorlog domineerde bijvoorbeeld het ambivalente beeld van de verslaggever als zowel oorlogsverslaafde en oorlogscriticus. Enkele decennia later, tijdens de conflicten in voormalig Joegoslavië, werd voor-

al weer de ethische rol van journalisten belicht. Dit gebeurde nergens zo sterk als in de film *Welcome to Sarajevo* (1997) van regisseur Michael Winterbottom.

Het beeld van oorlogsjournalisten is vanaf de Tweede Wereldoorlog vooral bepaald door Hollywood, maar de literaire productie is zeker niet achtergebleven. Korte meent zelfs dat vanaf de jaren negentig sprake is van een nieuw gouden tijdperk. Na anderhalve eeuw beeldvorming in en door diverse media, is het beeld van de oorlogsreporter niet langer eenduidig te omschrijven als held of avonturier. De complexiteit van de uiteenlopende conflicten en de veranderde mediaomgeving hebben geleid tot een veelzijdig maar nog steeds herkenbaar beeld: 'de' oorlogscorrespondent bestaat niet, maar we herkennen er een als we hem zien. Korte heeft het proces van deze beeldvorming en de invloeden erop, helder en boeiend beschreven. De theoretische exercitie aan het begin van het boek met de daar doorheen gewezen analyse van memoires is interessant, maar leest stroever dan het overige dat met veel mooie citaten verluchtigd wordt.

Bernadette Kester

Erasmus Universiteit Rotterdam

Het blijft een fascinerende gedachte dat het Europese papier erfgoed op wetenschappelijke onderzoekers van andere continenten zo'n sterke aantrekkingskracht blijft uitoefenen. Ze vinden er de inspiratie in voor hun publicaties en getroosten zich meestal de moeite zich een andere taal dan hun moedertaal eigen te maken om toegang te krijgen tot de historische bronnen.

In het door zoveel oorlogen geteisterde Europa blijkt ook voor de oudere perioden een schat aan archiefmateriaal en drukwerk bewaard gebleven te zijn. Wetenschappers van buiten Europa die zich erdoor aangetrokken voelen, kunnen met verrassende onderzoeksvragen aan de slag gaan, omdat ze misschien minder dan hun Europese collega's het gevoel hebben dat alles al is onderzocht en dat de archieven en bibliotheken hun geheimen al hebben prijs gegeven. De gewaagde keuze van de invalshoek en de eigenzinnige wijze waarop het gekozen onderwerp wordt gethematiseerd kunnen eveneens verfrissend werken. Irritant wordt het als men in de uiteindelijke publicatie met de resultaten van het onderzoek steeds weer moet lezen dat voorgaande onderzoekers tekort zijn geschoten. Maar dat geldt voor

NIEUWSTE TIJD

Europese leescultuur en alledaagse schrijvers in de negentiende eeuw

Martyn Lyons, *Reading Culture and Writing Practices in Nineteenth-Century France* (University of Toronto Press; Toronto 2008) 272 p., \$55,- ISBN 9780802093578

iedere auteur die gezeten op de schouders van anderen weliswaar cumulatief werkt, maar vanuit die verheven positie zijn voorgangers graag een veeg uit de pan geeft.

Martyn Lyons komt in zijn boek op mij over als een gentleman, die zijn ideeën en opvattingen over de geschiedschrijving van het lezen en de schrijfcultuur met kracht van argu-

menten propageert, zonder echter het werk van anderen de grond in te boren. Hij is volgens de flaptekst op de stofomslag van het zorgvuldig uitgegeven boek hoogleraar aan de University of New South Wales in Sydney (School of History and Philosophy). Uit de inleiding blijkt dat Lyons het resultaat van twintig jaar onderzoek bijeen heeft gebracht. Drie niet eerder gepubliceerde hoofdstukken zijn toegevoegd. Hoewel in de titel sprake is van Frankrijk als geografische inperking van het object van onderzoek heeft het zesde hoofdstuk over de leeservaring van autobiografisch schrijvende arbeiders in de negentiende eeuw voornamelijk betrekking op Groot-Brittannië – en niet op Europa, zoals de hoofdstuktitel aangeeft. De compositie van het boek vertoont al met al de trekken van een

bundel, terwijl de wordingsgeschiedenis ervan verklaart waarom de auteur nogal eens in herhaling vervalt als het om zijn afwijkende visie op boekgeschiedenis gaat. Echt storend is het echter niet, omdat de lezer op voorhand op de hoogte is van de totstandkoming van deze in de prestigieuze serie 'Studies in Book and Print Culture' verschenen publicatie.

Meer moeite heb ik met de wijze waarop Lyons in veel gevallen naar de literatuur verwijst. Ik geef een voorbeeld ter verduidelijking. Als hij Nederlandse en Duitse wetenschappers de eer gunt het begrip 'egodocumenten' voor *écritures intimes* te hebben gemunt, komt men via de voetnoot bij de begripsomschrijving van Jacob Presser, ontleend aan de door Rudolf Dekker geredigeerde bundel *Autobiographical Writing in Its Social Context since the Middle Ages* (Verloren; Hilversum 2002). Dit boek vindt men in de literatuuropgave, maar zou men willen weten op welke pagina Pressers definitie te vinden is, dan moet men diens naam in de index van personen aantreffen of alle bijdragen doorworstelen. Even een paginacijfer aangeven maakt het de lezer zoveel gemakkelijker, hield ik mijn studenten in dit soort gevallen voor. Juist van een boek over de schrijf- en leespraktijken mag men deze service in het geval van een gedrukte tekst verwachten – het is immers geen digitaal bestand dat men door de computer op naam kan laten doorzoeken. Bovendien zijn veel namen die wel in de tekst voorkomen niet opgenomen in de index van persoonsnamen. Kennelijk laat de auteur als *gatekeeper* uitsluitend de sleutelfiguren toe, zodat een middel tot ontsluiting van de inhoud onbedoeld de allure van een eregalerij krijgt.

Zoals steeds vaker het geval is bij de tijdsaauiding 'negentiende eeuw' moet men ook in het geval van dit boek het begin- en eindjaartal niet zoeken bij de jaartallen 1800 en 1900. Voor Lyons begint de 'negentiende eeuw' in 1830 en eindigt ze bij het einde van de Eerste Wereldoorlog in 1918. Typografisch gezien komt volgens hem niet in 1789, maar pas in de jaren dertig van de negentiende eeuw in Frankrijk een einde aan het *Ancien Régime*. Waarom dit het geval is, zet de auteur helder uiteen aan de hand van literatuur over de opkomst van populaire literatuur en lectuur met fictie als lokeend, het verschijnen van op een massaal lezerspubliek mikkende dagbladen in hoge oplagen en het lanceren van geïllustreerde tijdschriften die de belangstelling van zowel lezers als adverteerders trokken, zodat de abonnementsprijs laag kon blijven. Men kan in dit duizelingwekkende versnellings- én uitbreidingsproces van leescultuur drie kenmerken onderscheiden: de technische vooruitgang in het drukken van tekst (later in de eeuw gecombineerd met het reproduceren van beeld), de mechanisatie van het zetten tegen het einde van de negentiende eeuw en het wegvallen van allerlei beperkingen in de sfeer van de persvrijheid. Dit verklaart waarom bij het begin van de twintigste eeuw ook in Frankrijk leesstof

met een gevarieerde inhoud en voorzien van visuele prikkels voor iedereen beschikbaar was. In het hoofdstuk over censuur en herdenken krijgen gevallen van late boekverbranding en de feestelijke viering in 1840 in Straatsburg van de uitvinding van de boekdrukkunst door Johannes Gutenberg aandacht. Lyons beklemtoont het politieke karakter van deze door het liberalisme geïnspireerde herdenking.

Opmerkelijk is dat Lyons de afschaffing van de *impôt sur l'information*, de in allerlei Europese landen zo gehate belasting op periodiek verschijnende gedrukte informatie, niet noemt als factor van vooruitgang in verlichting en ongeremde groei van de dagblad- en tijdschriftpers. Wel heeft hij een scherp oog voor de structuurwijzigingen in de distributie van boeken, kranten en tijdschriften. Colporteurs, die uitgaven in de vormgeving van de *Bibliothèque bleue* verspreidden, verdwenen uit het straatbeeld en van het platteland; de uitbouw van de spoorwegen ging gepaard met stationskiosken; en aan de boulevards van grote steden verschenen straatkiosken. Met een goed ontwikkeld gevoel voor detail doet Lyons uit de boeken hoe belangrijk het was dat olielampen de leestijd in de avond veel aangenamer maakten, omdat dit het einde betekende van het lezen bij flakkerend kaarslicht. Doordat dergelijke uitweidingen goed door het boek verspreid en gedoseerd zijn, blijft de lezer bij de soms schoolse les. Bovendien maakt Lyons' oog voor alledaagse omstandigheden waaronder geschreven en gelezen werd, het boek in zijn beschrijvingen van misschien niet geheel onbekende situaties en ontwikkelingen extra de moeite waard.

Het is Lyons echter om iets anders te doen. Hij wil boekwetenschappers inpeperen dat ze een andere weg dienen in te slaan, méér gericht op kwalitatief onderzoek naar wat 'gewone' schrijvers, autodidacten, heeft bewogen wanneer ze de pen op papier zetten. Dat sommigen in hun zorg voor het heil van de medemens vervielen in waarschuwingen voor slechte lectuur, in plaats van aanmoedigen om zich door middel van lezen te ontwikkelen, is kennelijk een gevolg van de revolutionair snel om zich heen grijpende uitbreiding van het aanbod van bijvoorbeeld fictie en de groeiende vraag van lezers hier naar. Lyons wil ook precies weten wat leesstof bij lezers teweeg bracht en daarvoor gebruikt hij dagboeken en andere egodocumenten. Zijn herhaalde oproep aan andere onderzoekers om hem te volgen in de zoektocht naar de belevingswereld van lezers in vroegere generaties, kan ten onrechte de indruk wekken dat deze paradigmawisseling zich nog niet heeft voltrokken in de laatste decennia van de twintigste eeuw. Zelfs wanneer boekhistorici even vindingrijk als Lyons zijn in het stellen van nieuwe vragen met betrekking tot het gebruik van 'de instrumenten van de geschreven cultuur', blijven antwoorden uit bij gebrek aan bronnen: de schipper kan niet varen waar geen water is. Een pleidooi voor meer aandacht voor vrouwen in de

schrijf- en leescultuur of voor het gebruik van *oral history* als methode van onderzoek in de geschiedschrijving van het lezen en schrijven, kan onderzoekers alert houden. Men moet echter bij het zoeken naar de juiste bronnen ook dan nog steeds geluk hebben.

Twee onderdelen van het boek verdienen bijzondere lof. In het hoofdstuk over orale cultuur op het platteland van Frankrijk roept Lyons een fascinerend beeld op van de *veillée* en beschrijft het verdwijnen van deze winteravonden, in buurtverband doorgebracht met vertellen van verhalen, maar ook met eten, drinken en flirten. Aan het begin van de twintigste eeuw waren er cafés en bars voor gesprekken en scherts, waarbij de interactie in de kleine

groep week voor individuele communicatie. Even uitzonderlijk vind ik het tiende en laatste hoofdstuk over de correspondentie van en met Franse soldaten in de loopgraven van de Eerste Wereldoorlog. Mocht een soldaat onverhoopt niemand hebben om mee te corresponderen, dan werd hem een *marraine de guerre*, een *Godmother*, als *pen friend* toebedacht. Dat deze koppelpraktijk ook ongewenste neveneffecten had, weet de toch al vlot schrijvende Lyons op een spannende manier uit de doeken te doen. Ik zal de plot echter niet verraden.

Joan Hemels

Universiteit van Amsterdam

Op een gegeven moment moeten enkele hooggeleerden het hebben besloten: een historisch proefschrift dient 'deelconclusies' te bevatten, waarin aan het eind van ieder hoofdstuk de tussentijdse bevindingen worden samengevat. Kennelijk hadden zij geen vertrouwen meer in de kracht van literaire middelen om een overweldigend betoog op te bouwen. Sindsdien worden er geen ruime zalen met een koepeldak meer opgeleverd, maar bouwen men vertrekken met om de zoveel meter een pilaartje om het lage plafond te stutten. Het is de schoolse uitvoering van dit academische dictaat die het lezen van *Windvanen*, de Amsterdamse dissertatie waarop Matthijs Lok in april 2009 promoveerde, tot zo'n moeizame onderneming maakt. Door de schier eindeloze herhalingen – niet alleen in de deelconclusies, maar ook om de haverklap in tussentijdse terugverwijzingen en *resumés* – waant de lezer zich een processieganger in Echternach.

Windvanen is een van de deelstudies van het nwo-onderzoeksprogramma 'Politieke reconstructie na groot-schalig geweld in Nederland en Frankrijk', waarin de overgangspolitik in drie 'transitietijdvakken' (1598, 1814 en 1945) op comparatieve wijze is onderzocht. Lok heeft de vestiging en de beginjaren van de Restauratiemonarchieën na de val van Napoleons Keizerrijk voor zijn rekening genomen, totdat – in 1820 in Frankrijk en in 1818 en in de Nederlanden – door een reactionaire en autoritaire koerswijziging de tot dan toe dominante gematigde bestuurders terzijde werden gedrongen. De laatstgenoemden staan in dit proefschrift centraal. Lok onderzocht hoe deze hoge ambtsdragers erin slaagden in dit door scherpe ideologische tegenstellingen gekenmerkte tijdsgewricht

NIEUWSTE TIJD

Slapen in het bed van Napoleon

Matthijs Lok, *Windvanen*.
Napoleontische bestuurders in de
Nederlandse en Franse Restauratie
(1813-1820) (Bert Bakker; Amsterdam
2009) 420 p., € 29,95
ISBN 9789035134058

de overstap te maken van het oude naar het nieuwe bewind. Op welke wijze wisten deze *girouettes* of 'windvanen', zoals de contemporaine scheldnaam luidde, zich zo naar de wisselende omstandigheden te plooiën dat zij bestuurlijk konden overleven? En stelden zij daardoor de uit ballingschap teruggekeerde Bourbon- en Oranjevorsten in staat '[de] se coucher dans le lit de Napoléon', om nog maar eens Fouché's cynische *boutade* aan te halen? Lok bekijkt achtereenvol-

gens de gebeurtenissen, de instellingen, het beleid van de centrale overheid, de publieke opinie en de *rite de passage* die bestuurders bij de regimewisseling moesten doorlopen. Hij sluit af met twee vergelijkende *case studies* van de Franse minister Étienne-Denis Pasquier en van zijn Nederlandse collega Cornelis Felix van Maanen, om via hun levensgeschiedenissen een gedetailleerd inzicht te krijgen in de mentaliteit en de overlevingskunst van de *girouette*.

Lok duidt Pasquier en Van Maanen aan als 'sleutelfiguren' en kwalificeert hen als 'prototypen van de windvaan van 1813-1815' (p.247). Maar waarom hij precies hen heeft gekozen en anderen niet, en waarom hij het bij deze twee voorbeelden heeft gelaten, beargumenteert hij nergens. Waren zij niet juist te belangrijk en daardoor atypisch? Had een groter aantal minder 'beeldbepalende functionarissen' niet tot een beter onderbouwde conclusie kunnen leiden? De vraag naar de representativiteit van de gepresenteerde onderzoeksresultaten dringt zich op wel meer plaatsen in dit boek op. En een enkele keer bekruipt ook de auteur zelf dienaangaande enige twijfel, bijvoorbeeld wanneer hij de tegen de 'Hollandsche Judassen' en 'draaijgeesten' gerichte pamfletten analyseert (p.194). De

uitkomsten van zijn kwantitatieve naspeuringen naar de mate van personele continuïteit onder de Nederlandse staatsraden worden eveneens door Lok gerelativeerd bij gebrek aan voldoende loopbaangegevens over de Zuid-Nederlandse leden van de bestuurlijke elite. De bestaande Nederlandse repertoria bieden over hen te weinig informatie om met vrucht prosopografisch onderzoek te kunnen verrichten, zo luidt zijn verontschuldiging (pp.106, 115). Maar waarom heeft hij dan geen Belgische naslagwerken geraadpleegd of die carrières desnoods met behulp van almanakken en ambtenlijsten gereconstrueerd?

Zo is het ook jammer dat Lok niet wat meer tijd heeft genomen om zich bekend te maken met de regimes die in beide landen aan de Restauratiemonarchieën voorafgingen. Vooral het beeld dat hij schetst van Napoleon ('de Corsicaan') en diens regime ('het napoleontisch project') doet karikaturaal aan. Nu is dat wel bij meer Nederlandse historici het geval, maar de desbetreffende passages worden bovendien door nogal wat slordigheden en onjuistheden ontsierd, variërend van de hardnekkig verkeerd gespelde achternaam van de auteur van het *Mémorial de Sainte-Hélène* (pp.78, 163, 410) tot de bewering dat 'de Conseil d'État meegroeide en symbool stond voor de ontwikkeling van de macht van Napoleon' (p.99). Al halverwege het Consulaat werd nu juist de *Sénat conservateur* Bonapartes favoriete machtsinstrument! Van een storende onzorgvuldigheid is in deze dissertatie ook sprake bij het gebruik van een aantal termen. Zo is 'Empire' in het Nederlands vooral een kunsthistorisch begrip, en ook 'Directoraat' (voor *Directoire*) betekent iets anders. Het is niet raadzaam om vóór 1814 over 'bonapartisten' te spreken, terwijl deze term voor de Nederlandse situatie al he-

lemaal niet op zijn plaats is. Wat zou 'napoleontisering' (pp.88-89) inhouden? En hoeveel betekenissen heeft het te pas en te onpas gebruikte modewoord 'discours' eigenlijk niet?

Windvanen stelt teleur. Zeker, de auteur heeft met zijn onderzoek de historiografie in een aantal opzichten bijgesteld. Zo nuanceert Lok het oordeel van Houssaye, Tulard en Serna over de 'kastijdingszuivering' na Waterloo (p.151). Hij zet zich af tegen de zwart-witvisie van Kroen op de Restauratiestaat (pp.152-154) en betwist Ankersmits 'principiële principeloosheid' als kenmerk van de Restauratie-elite (p.290). Tevens wijst hij erop dat verscheidene critici van de windvanen – onder wie Bilderdijk – zelf boter op hun hoofd hadden (p.197). Uiteraard is het verdienstelijk dat, wat de Nederlanden betreft, het belangrijke aandeel van de Napoleontische bestuurselite in de vestiging van de Restauratiemonarchie met deze dissertatie voor het eerst is beschreven. Maar verrassend of inspirerend is het boek nergens. Hoewel... Even veert de lezer op, wanneer hij verneemt dat 'jicht een belangrijke factor was in de transitie van Keizerrijk naar Restauratiemonarchie' (p.56), omdat Lodewijk XVIII, Van Hogendorp en Van Maanen hierdoor op belangrijke politieke momenten verstek moesten laten gaan. 'Humor', denkt men, maar dat is slechts heel even. Deze constatering komen we namelijk kort daarna tegen in een deelconclusie (p.72), vervolgens wordt zij in het voorlaatste hoofdstuk herhaald (p.259) om ten slotte een plaats te krijgen in de eindconclusie (p.298).

A.J.C.M. Gabriëls

Instituut voor Nederlandse Geschiedenis

Kerkhistoricus Harm Veldman was lange tijd in het onderwijs werkzaam. In deze tijd werkte hij mee aan de ontwikkeling van verschillende methoden voor (kerk)geschiedenis ten behoeve van het voortgezet onderwijs. In 1990 studeerde hij af op *De Beeldenstorm in Groningen 1566*. De auteur heeft zich ook verdiept in Zwingli, Bullinger, De Cock en Karel V, alsmede in regionale kerkgeschiedschrijving. Na zijn vervroegde pensionering legde hij zich toe op een zo volledig mogelijke biografie over Hendrik de Cock (1801-1842), waarop hij in 2009 promoveerde aan de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Kampen.

NIEUWSTE TIJD

Hendrik de Cock voor het voetlicht

Harm Veldman, Hendrik de Cock. Biografie (Kok ten Have; Kampen 2009) 752 p., tab., €45,- ISBN 9789043517317

De relevantie van een dergelijke biografie is gegeven met het feit dat Hendrik de Cock de eerste predikant was die buiten de historische kerk van de Reformatie kwam te staan. Sindsdien is er een veelheid van kerken van gereformeerde signatuur ontstaan. Het onderzoek naar de persoon van De Cock kan nieuw licht op deze geschiedenis werpen. Om

scherp zicht te krijgen op zijn persoon heeft Veldman zich verdiept in de theologische ontwikkelingen voorafgaande aan de Afscheiding. In zijn onderzoek zoomt hij in op de theologische opleiding van De Cock en zijn prediking. Hij komt tot de conclusie dat De Cock in de twee gemeenten

die hij voorafgaande aan Ulrum diende, gematigd liberaal geweest moet zijn geweest. Dit wordt bevestigd door een onderzoek naar de bibliotheek van de Ulrumse pastor. Hendrik de Cock volgde Petrus Hofstede de Groot op, die wegens een benoeming tot hoogleraar in Groningen afscheid van Ulrum nam. Aanvankelijk bewoog De Cock zich op dezelfde geestelijke golflengte, maar in de gemeente bleek ook een andere geestelijke bloedgroep aanwezig te zijn. Door ontmoetingen met deze eenvoudige vromen in de gemeente en het lezen van de Institutie van Calvijn, kwam De Cock tot andere inzichten. Het jaar 1831 wordt door Veldman genoemd als het jaar van de geestelijke verandering bij De Cock.

De auteur geeft aan dat De Cock zich theologisch bevond op het grensvlak tussen 'Reformatie' en 'Nadere Reformatie'. Hij bedoelt daarmee dat er bij De Cock – in onderscheid met andere afgescheidenen – geen sprake was van 'versubjectivering' van het geloof. Dit blijkt onder andere uit de brede verbondsvisie die De Cock heeft aangehangen. Hij onderscheidde zich hierin van H.P. Scholte en anderen. In de eerste jaren na de Afscheiding van 1834 gaf dit de nodige wrijvingen in de kring van de afgescheidenen. De theologische ontwikkeling van Hendrik de Cock heeft zich niet op een eiland voltrokken. Veldman plaatst ze tegen de achtergrond van de toenmalige ontwikkelingen in het kerkelijke leven. In 1823 verscheen het boekje *Bezwaren tegen de geest der eeuw* van de bekeerde jood Izaäk da Costa. Vier jaar later verhief dominee Molenaar zijn stem tegen de theologische ontwikkelingen in de kerk. Daarnaast waren er vanuit Nederland diverse contacten met het Réveil in Zwitserland, dat zich kenmerkte door een bepaalde afscheidingsgeest. Via baron Van Zuylen van Nijvelt heeft dit klimaat De Cock ook gestempeld.

De ontdekking van deze theologische inzichten heeft sporen getrokken bij De Cock. Hij moet een sterk roepinggevoel hebben gehad om anderen met de gereformeerde leer in aanraking te brengen. Dat verklaart zijn heruitgave van de Dordtse Leerregels en van Calvijns Institutie. Daarnaast preekte hij in andere gemeenten, ondanks het verzoek om dit niet te doen. In zijn vlugschriften was zijn taalgebruik naar moderne theologen heftig. Vooral dit laatste bracht hem in conflict met de

kerkelijke besturen. Na tijdelijke schorsingen werd hij uiteindelijk geheel uit het ambt geschorst. Veldman laat zien dat de ambtenaar Janssen op de achtergrond aanwezig was in deze schorsing. Hij legt ook een verbinding met de weigering om Kohlbrugge als lid van de Nederlandse Hervormde Kerk toe te laten. Veldmans conclusie is dat er in de ambtsvervulling van De Cock geen overtreding van de reglementen is aan te wijzen. Rondom de schorsing van De Cock zijn er tal van historische bijzonderheden. We krijgen een beeld van de 'bezetting' van Ulrum door soldaten uit het leger. Ze werden ook in de pastorie ingekwartierd om de orde te bewaren. Het weerhield De Cock er niet van om in het gebed voor te gaan en de concrete nood van die situatie in de voorbede te benoemen. De soldaten accepteerden het.

Veldman heeft bij zijn onderzoek ook het sociale klimaat van de Afscheiding betrokken. Het algemeen bestaande beeld dat afgescheidenen tot de lagere sociale milieus behoorden, blijkt niet te kloppen. De onderzoeker komt tot de conclusie dat de grotere boeren een aanzienlijk deel van de afgescheiden gelovigen uitmaakten. Bovendien ontbrak (de onderkant) van de hogere sociale klassen niet.

De biografie van De Cock heeft ook gekeken naar de doorwerking van de Afscheiding. Het percentage afgescheidenen is in de negentiende eeuw blijven groeien. Interessant is ook de vraag wat de Afscheiding in de bestaande hervormde kerk heeft betekend. De lijnen zijn door te trekken naar het heden. Volgens de biografie betekent de vorming van de Protestantse Kerk in Nederland dat het levenswerk van Hendrik de Cock op een zijspoor is geplaatst.

Veldman heeft een verdienstelijk werk geleverd. Tal van vragen zijn gesteld en (gedeeltelijk) beantwoord. Er is nog wel het nodige werk te doen om verbanden te leggen tussen reeds bestaande studies van vaak regionale ontwikkelingen. Veldman pleit voor een wetenschappelijk centrum dat al het onderzoek coördineert om de verschillende ontwikkelingen overzichtelijk in kaart te brengen. Deze studie biedt daartoe een aanzet.

W. van Vlastuin

Vrije Universiteit Amsterdam

De artikelenbundel *Wie in de politiek gaat, is weg?* bevat tien portretten van protestantse politici, merendeels anti-revolutionairen, die nauw gelieerd waren aan de christelijk-sociale beweging. De titel van de bundel oogt weinig fraai maar verwijst naar de harde kritiek die de anti-revolutionairen C. Smeenk en J. Schouten, beiden voortgekomen uit het christelijk vakverbond, halverwege de jaren twintig van de vorige eeuw te verduren kregen nadat ze hadden ingestemd met het crisis- en bezuinigingsbeleid van de regering. Het CNV wierp hen teleurgesteld voor de voeten: 'wie in de politiek gaat, is weg'. De samenstellers van de bundel, Paul E. Werkman en Rolf E. van der Woude, hebben achter dit historische verwijt van het CNV een vraagteken geplaatst: is het zo, vragen zij zich af, dat politici – parlementsleden, ministers, senatoren – van hun oude strijdmakkers vervreemd raken als ze eenmaal op het pluche zitten?

Wie in de politiek gaat, is weg? maakt onderdeel uit van het door Werkman en Van der Woude geleide meerjarige onderzoeksproject 'Geschiedenis van de christelijk-sociale beweging'. Dit project leverde in 2006 al de interessante studie op *Geloof in eigen zaak. Markante protestantse werkgevers in de negentiende en twintigste eeuw*. Achtergrond van het nieuwe boek vormt de huidige belangstelling voor de *civil society*: welke maatschappelijke organisaties maken er deel van uit en wat is hun betekenis voor de burger en de politiek? De bundel met bijdragen van verschillende auteurs opent met een artikel van Van der Woude over de verschuivingen in de relatie tussen politiek en maatschappelijk middenveld, sinds het midden van de negentiende eeuw. Aanvankelijk was die relatie zwak, maar toen de liberalen aan invloed verloren en de gereformeerden, mede door de oprichting van de ARP in 1879, aan invloed wonnen, werd de band inniger. Bovendien blijken maatschappelijke organisaties vaak een handige opstap te zijn geweest naar de politiek. Veel protestantse politici zijn dan ook uit dergelijke organisaties voortgekomen, met voor hen soms lastige politieke consequenties. Vooral A.S. Talma, W. de Vlucht, A. Colijn en C. Smeenk kwamen voor moeilijke beslissingen te staan, omdat ze rekening dienden te houden met achterban én partij. Smeenk wist ondanks de verwijten die hem ten deel vielen de rollen van middenvelder en partijman nog het beste te combineren. Hij vervulde een indrukwekkend aantal functies. Zo was hij onder meer – naast vice-voorzitter van het CNV – voorzitter van het 'Nederlandsch Werkliedenverbond Patrimonium', lid van de Tweede Kamer en jarenlang wethouder van de

stad Arnhem. De nummer één van de christelijke arbeidersbeweging in het interbellum, aldus Werkman in zijn boeiende beschouwing over deze veelzijdige protestant.

Een belangrijke organisatie in de tweede helft van de twintigste eeuw was de Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB). Onder anderen B.W. (Barend) Biesheuvel en J. (Hannie) van Leeuwen zijn hier hun loopbaan begonnen. Maar hoe verschillend was hun relatie met hun oude strijdmakkers! Biesheuvel, die uit een boerenfamilie kwam, combineerde enige tijd de functie van voorzitter van de CBTB met het Kamerlidmaatschap,

en werd in 1963 minister van Landbouw en Visserij. Maar 'mooie Barend' die het uiteindelijk tot minister-president zou brengen, bleek geen pleitbezorger van de landbouwbelangen te zijn. Dit werd direct duidelijk bij zijn eerste beproeving, de melkprijs, waarbij hij zowel als vakbondsman als minister betrokken was. 'Dat was wel even wennen', gaf hij later toe, want 'de ene week een verhoging van de melkprijs vragen en hem daarna zelf vaststellen; dat zijn

twee uiteenlopende bezigheden'. Biesheuvel kwam lijnrecht tegenover zijn oude vrienden te staan die hem van alles verweten, wat Biesheuvel op zijn beurt weer furieus maakte. Een man 'met een kort lontje', aldus W. Scholten in zijn mooie genuanceerde portret van een staatsman die nog koeien kon melken.

E. ter Veld laat in haar artikel over Hannie van Leeuwen zien dat de eerste vrouw die het protestantse mannenbolwerk wist binnen te treden, contact met de achterban nooit heeft geschuwd. Van Leeuwen begon haar loopbaan als hoofd van de afdeling Huishoudelijke Voorlichting van de CBTB, in 1964 volgde haar benoeming tot presidente van de Christelijke Plattelandsvrouwenbond (CPB) en in 1968 trad ze toe tot de fractie van de ARP waar ze zich ging toeleggen op Sociale Zaken en Volksgezondheid. Contact houden met haar achterban was haar 'lust en haar leven', aldus Ter Veld. Van Leeuwen bleef bijdragen leveren aan *Ons Platteland*, het blad van de CPB, ze trok het land in om spreekbeurten te houden en ging dikwijls bij de mensen op bezoek. Haar stelregel was: 'Een Kamerlid kan geen goed verhaal houden zonder contact te hebben met verschillende belangengroepen'.

De artikelen over de voormalig ministers J.E. Andriessen en L. de Graaf, maken duidelijk dat de banden tussen politiek en maatschappelijk middenveld vanaf de jaren zeventig uiterst zwak zijn geworden. De christelijk-historicus Andriessen, oud-voorzitter van het NCV, en de anti-revolutionair De Graaf, die onder meer vice-

NIEUWSTE TIJD

Een knoop in de ziel

Paul Werkman en Rolf van der Woude eds., Wie in de politiek gaat, is weg? Protestantse politici en de christelijk-sociale beweging (Verloren; Hilversum 2009) 366 p., ill., €29,- ISBN 9789087041052

voorzitter is geweest van het CNV, waren vooral bestuurders en voelden zich niet of nauwelijks gebonden aan partij of bond. De conclusie van het boek is evenwel dat de meeste negentiende- en twintigste-eeuwse protestanten een 'knoop in hun ziel' hebben gehad. Woorden die zijn ontleend aan de geplaagde C. Veerman, oud-minister van Landbouw, die nooit heeft kunnen wennen aan de politiek. 'Het gaat lang niet altijd om je gelijk', aldus Veerman. 'Je bent een acteur in een maatschappelijk drama'.

Eén punt van kritiek ten slotte: jammer dat de anti-revolutionair J.A.H.J.S. Bruins Slot, oud-verzetman en journalist, een man met toch ook belangrijke maatschappelijke achtergronden, geen plaats in de bundel heeft gekregen.

Annemarie van Heerikhuizen

Universiteit van Amsterdam

De katholieke kerk ligt regelmatig onder vuur. Momenteel worden we opgeschrikt door de ene onthulling over seksueel misbruik na de andere. Zo schreef journalist Gerard van Westerloo het boek *De pater en het meisje* over de (seksuele) relatie tussen zijn zusje en een pater. Eerder schreef Van Westerloo het boek *Rosje* over zijn moeder, met daarin veel aandacht voor haar jeugd in een katholiek gesticht. Het is dit boek waar Annelies van Heijst haar insteek neemt voor haar studie *Models of Charitable Care*. Volgens haar geeft Van Westerloo een vertekend beeld van de zorgpraktijk. En Van Westerloo is geen uitzondering. Caritas staat vaak in een negatief daglicht, ook bij historici. De wijze waarop de zorg van katholieke vrouwen doorgaans wordt gepresenteerd of genegeerd, dreef Van Heijst tot het schrijven van haar boek *Liefdewerk. Een herwaardering van de caritas bij de Arme Zusters van het Goddelijk kind, sinds 1852*. Dit boek heeft zij nu omgewerkt tot het Engelstalige boek *Models of Charitable Care*.

Annelies van Heijst promoveerde in de theologie en werkt momenteel als hoogleraar Zorgethiek en Caritas op de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Tilburg. In haar boek verloocheent ze haar theologisch-ethische achtergrond niet. *Models of Charitable Care* is dan ook geen puur historisch boek geworden. Van Heijst interpreteert de zorgpraktijk van de Arme Zusters van het Goddelijk Kind niet alleen, ze komt ook tot een waardering. Drie vragen staan in haar boek centraal: wat is de relatie tussen geloof en zorg? In hoeverre hebben, vanuit ethische optiek, zusters met hun zorgende werkzaamheden al dan niet 'een goed' (*something good*) gerealiseerd voor anderen en zichzelf? En wat zijn de relaties tussen zusterlijk zorgen en sociaal denken? Bij haar analyse maakt ze gebruik van diverse modellen die ontwikkeld zijn door sociale wetenschappers om caritas te interpreteren. Bij caritatieve zorg worden doorgaans

NIEUWSTE TIJD

Naar een verfijnde analyse van caritas

Annelies van Heijst, Models of Charitable Care. Catholic nuns and children in their care in Amsterdam, 1852-2002 (Brill; Leiden 2008) 418 p., €99,- ISBN 9789004168336

twee polen onderscheiden, de gevende en de ontvangende. In de verschillende modellen van onder meer Bram de Swaan en Marco van Leeuwen worden de accenten meer bij de ene dan wel bij de andere pool gelegd, of ligt de nadruk juist op de interactie tussen beiden. Van Heijst ontwikkelt met behulp van het werk van de rechtsfiloso-

sofe Dorien Pessers en de theologe Grietje Dresen een eigen model met drie polen. Dit model geeft plaats aan caritatieve zorg die wordt gegeven 'om niet' op basis van de liefde van God voor mensen.

Models of Charitable Care is eigenlijk een zeer specifieke case study, maar Van Heijst is overtuigd van de representativiteit. Centraal staan de Arme Zusters van het Goddelijk Kind, een in 1852 gestichte zustercongregatie. Bij de analyse van de primaire bronnen heeft zij zich geconcentreerd op de tweede helft van de negentiende eeuw en de periode na het Tweede Vaticaanse Concilie. De wijze waarop Van Heijst haar onderwerp behandelt, geeft het kleine verhaal van de congregatie inderdaad een veel groter belang. Niet alleen omdat zij de bevindingen van haar bronnenonderzoek inbedt in de historische literatuur, maar vooral omdat zij constant reflecteert op begrippen en concepten. Haar boek is zelfs 'conceptueel' opgezet. Na een korte introductie, een inleidend hoofdstuk en een bespreking van Van Westerloo's boek, zijn de hoofdstukken 3, 4 en 5 besteed aan respectievelijk klasse, gender en confessie. In de overige hoofdstukken bespreekt zij de optiek van de 'zorgontvanger', de zorgvisie in de kloosterregel en constituties, het alledaagse leven en de geschiedschrijving van de congregatie. Van Heijst sluit het boek af met een concluderend hoofdstuk waarin zij haar eigen interpretatiemodel presenteert.

Door de opzet van het boek en de aandacht voor theorie is het boek niet eenvoudig leesbaar. Wie op zoek is naar een historisch verhaal, zoekt tevergeefs. De behandeling

van begrippen en concepten staan niet in dienst van het vertellen van een historisch verhaal, nee, het gaat om de reflectie. De doelstelling van het boek rechtvaardigt deze aanpak, maar af en toe gaat het te veel ten koste van de leesbaarheid. Zo had de bespreking van het boek *The Rise of Caring Power* van Annemieke van Drenth en Francisca de Haan in het vijfde hoofdstuk bijvoorbeeld wel iets minder gedetailleerd gekund. Verder is het jammer dat de auteur 'de jaren vijftig' heeft laten liggen. Vanuit de religieuze geschiedenis ligt het redelijk voor de hand om de jaren zestig als een scherpe breuk te zien, maar voor de zorgsector geldt dit in veel mindere mate. Een verfijndere historische analyse van de door Van Heijst genoemde veranderingen in de twintigste eeuw, zoals bijvoorbeeld de professionalisering van de zorgpraktijk, zou een verrijking van het boek zijn geweest.

Misschien gaat – naar de smaak van historici – de aandacht in het boek soms te veel uit naar de waardering van de religieuze zorgpraktijk. Dat mag echter niet verhelen dat Van Heijst tot een zeer verfijnde en complete analyse van de zorgpraktijk komt. Of het echt nodig is

om een derde model te ontwikkelen weet ik niet, maar Van Heijst heeft een punt als ze stelt dat zorg 'om niet' een plaats moet krijgen bij de interpretatie van zorgpraktijken. Zeker zo sterk is haar punt over de optiek van de 'zorgontvangers'. Deze kant van het verhaal is vaak onderbelicht gebleven, niet in de laatste plaats omdat het bronnenmateriaal schaars is. Hopelijk leidt het onderzoek van Van Heijst tot meer studie van deze groep. Met haar boek heeft zij in ieder geval een prachtig interpretatiekader gegeven voor nieuw onderzoek. Het wachten is nu op een nieuw boek waarin zij de relatie tussen zorg en macht verder doordenkt. Haar kritische bespreking van *The Rise of Caring Power* doet uitzien naar een alternatief begrip van macht, waarmee het historisch-filosofisch debat over (caritatieve) zorg ongetwijfeld verrijkt zal worden. En gezien de in *Models of Charitable Care* ontwikkelde standpunten hoeft de katholieke kerk dat alternatief niet te vrezen.

Paul van Trigt

Vrije Universiteit Amsterdam

Nederland komt er op het gebied van de medische koloniale geschiedenis maar bekaaid af, zeker in vergelijking met onderzoek naar Britse of Duitse koloniën. Over Nederlands-Indië zijn er nauwelijks studies gedaan naar medische geschiedschrijving en de meeste ervan dateren van voor de Tweede Wereldoorlog. In 2007

werd ter ere van het 100-jarig bestaan van de Nederlandse Vereniging van Tropische Geneeskunde een jubileumboek geschreven over haar geschiedenis. Een aantal pagina's in dat boek zijn gewijd aan de gezondheidszorg in Indië rond 1900. Met *Genezers op de koloniale markt. Inheemse dokters en vroedvrouwen in Nederlands Oost-Indië 1850-1915* komen we nu meer te weten over dit onderwerp.

De Leidse historica Liesbeth Hesselink heeft na een loopbaan in onderwijs en politiek intussen al een aantal artikelen gepubliceerd over prostitutie en medische geschiedenis in Nederlands-Indië. Nu verschijnt van haar hand een uitgebreid proefschrift dat voor belangstellenden in het onderwerp een keur aan, bij tijd en wijle erg anekdotische, informatie biedt.

De auteur schetst de beweegredenen van de koloniale overheid om in 1851 twee nieuwe opleidingen in het leven te roepen: een doktersschool voor Javaanse jongens en

NIEUWSTE TIJD

Indische geneeskunde

Liesbeth Hesselink, Genezers op de koloniale markt. Inheemse dokters en vroedvrouwen in Nederlands Oost-Indië 1850-1915 (Vossiuspers AUP; Amsterdam 2009) 431 p., ill., krt., tab., €50,- ISBN 9789056295639

een vroedvrouwenschool voor Javaanse meisjes. Hesselink beschrijft in dit boek welke mogelijkheden deze opleidingen hun studenten boden. Ze laat zien hoe het bredere medische veld er aan het eind van de negentiende en begin van de twintigste eeuw uitzag en *en passant* komen we veel te weten over koloniale ideologieën en verhoudin-

gen tussen kolonisator en gekoloniseerde.

Ingebed tussen twee hoofdstukken die de medische markt rond 1850 en rond 1915 beschrijven – zij markeren ook de temporele begrenzing van Hesselinks onderzoek – liggen de kernhoofdstukken over twee nieuwkomers op de medische markt. Zowel de 'dokters djawa' (inlandse dokters) als de inlandse vroedvrouwen worden beschreven, eerst tussen 1850 en 1875 en daarna van 1875 tot 1915. Over de opleiding tot arts aan de Stovia (School tot opleiding van inlandse artsen) is ook elders wel informatie te vinden maar dat is zeker niet het geval voor de opleiding tot inlandse vroedvrouw. Het moet niet eenvoudig geweest zijn om over opleiding en praktijk van inlandse vroedvrouwen voldoende bronnen te vinden. Dat Hesselink beide opleidingen naast elkaar heeft gezet in haar analyse van nieuwkomers in de medische dienstverlening in Nederlands-Indië is een verdienste van het

boek. Door ze naast elkaar te behandelen kan de lezer een beter beeld krijgen van de complexe verhoudingen in een koloniale context.

Hesselink doet zichzelf eigenlijk tekort door in haar inleiding bijna plichtmatig te vermelden dat 'het gebruikelijk is bij de analyse van bronnen [...] te kijken naar categorieën als gender, klasse en ras'. In de conclusie gaat ze helaas ook maar vluchtig in op het gebruik van deze in koloniaal onderzoek bijna heilig verklaarde analytische trits. En dat terwijl ze in haar boek net zo mooi duidelijk maakt hoe gender in de praktijk werkt. Dat illustreert ze door gelijktijdig aandacht te geven aan een opleiding voor mannen en voor vrouwen, hetgeen duidelijk terugkomt in de opbouw van haar boek. Toch had Hesselink de manier waarop de verhoudingen tussen gender, klasse en ras de uitkomsten van haar analyse gestuurd hebben veel meer op de voorgrond mogen plaatsen.

De auteur stelt dat de instelling van de opleidingen, een novum in het koloniale beleid, mooier klonk dan het was omdat het experiment goedkoop en halfslachtig was. Dat de opleidingen maar mondjesmaat konden bijdragen aan veranderingen wordt alleen al duidelijk uit de cijfers in een overzicht van het aantal medische behandelaars op Java rond 1900. De 'dokters djawa' en de inlandse vroedvrouwen vertegenwoordigen samen net 0,4% van de totale beroepsgroep terwijl bijna 97% uit 'doekoens' (inheemse geneeskundigen) bestond.

Nieuw voor onderzoek over Nederlands-Indië is dat de auteur het medisch-marktmodel gebruikt, een concept dat in Amerikaans onderzoek overigens al geruime tijd in zwang is. Hesselink sluit aan bij een boek van Mark S.R. Jenner en Patrick Wallis uit 2007. In dat boek geven de

auteurs een kritische (her)beschouwing van het concept 'medische markt'. De titel van het boek van Jenner en Wallis – *Medicine and the Market in England and its colonies, c.1450-c.1850* – doet vermoeden dat daarin wel degelijk aandacht is voor de koloniale situatie. Hesselink stelt uitdrukkelijk dat het marktmodel weinig toegepast wordt in koloniale situaties, maar ze gaat evenwel helemaal niet in op wat er dan bijvoorbeeld in deze bundel wel mee gedaan is. Minstens één auteur, Pratik Chakrabarti, gaat in op de koloniale situatie in Brits-India. Deze auteur, die zich uitgebreid bezig heeft gehouden met de Britse medische koloniale geschiedenis, lijkt trouwens geheel ontsnapt te zijn aan Hesselinks aandacht. Om het medisch marktmodel in de koloniën werkbaarder te maken introduceert Hesselink de figuur van de intermediair. Een welkome aanvulling om het complexe speelveld van de afstemming van vraag en aanbod duidelijker te maken.

Algemeen wordt gedacht dat lezers graag door een auteur bij de hand worden genomen en vaak kan dat inderdaad bijdragen aan een beter begrip van een tekst. De manier waarop Hesselink echter haar verbazing of nadruk over haar eigen zinnen uit met een overdaad aan uitroeptekens begint de lezer snel te vervelen. Een detail om op te letten bij een volgende editie of vertaling van dit boek. Het is overigens te hopen dat er ten minste een Engelse vertaling komt; nog te vaak beperken uitvoerige empirische studies over Nederlands-Indië zich tot het Nederlandse taalgebied.

Eveline Buchheim

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie

Zijn er tijdens de Atjeh-oorlog (1873-1914) door de Nederlanders wel of geen oorlogsmisdaden gepleegd? Deze vraag wordt in de twee boeken die onlangs over de Atjeh-oorlog zijn verschenen verschillend beantwoord. De heruitgave van *Onze vestiging in Atjeh* (eerste druk uit 1878) kwam tot stand om het beeld van KNIL-militairen als oorlogsmisdadigers te ontkrachten, terwijl Fred Lanzing in *De Nisero-affaire* beweert dat het KNIL zelfs genocide heeft gepleegd.

In *Onze vestiging in Atjeh* heeft de samenstelster, Menke Alberta de Groot, twee polemische geschriften van kapitein der artillerie G.F.W. Borel (1837-1907) op-

NIEUWSTE TIJD

Oorlogsmisdaden in Atjeh?

G.F.W. Borel, *Onze vestiging in Atjeh. Drogredenen zijn geen waarheid, Menke Alberta de Groot ed., (Eburon; Delft 2009) 614p., ill., krt., €39,90 ISBN 9789059722392*

Fred Lanzing, *De Nisero-affaire (Augustus; Amsterdam 2009) 128p., krt., €15,- ISBN 9789045702742*

nieuw uitgegeven. In zijn gelijknamige boek geeft Borel een onderhoudend en minutieus verslag van de tweede Atjeh-expeditie, waaraan hijzelf deelnam. Hij beschrijft hoe Nederland in 1873 het sultanaat Atjeh, op de noordoost kust van Sumatra, probeerde te onderwerpen. Nadat de eerste poging onder leiding van generaal-majoor J.H.R. Köhler (1818-1873) mislukte, werd het hetzelfde jaar een nieuwe

expeditiemacht geformeerd. Het bevel over deze grotere en beter uitgeruste operatie kreeg de gepensioneerde luitenant-generaal J. van Swieten (1807-1888). In december 1873 landden de Nederlandse troepen op de Atjeese kust

en ruim een maand later veroverden zij de kraton (het verblijf van de sultan). Toen Van Swieten in april 1874 terugkeerde naar Java en zich daar presenteerde als de triomfator van Atjeh, had hij goed beschouwd niet meer bereikt dan de verovering van de voormalige kraton. De rest van Atjeh was verre van gepacificeerd en schermutseringen tussen het KNIL en Atjeeze strijders waren aan de orde van de dag.

Een paar jaar nadat was gebleken dat de tweede Atjeh-expeditie een fiasco was, ontstond er onder Indische militairen een polemiek over het optreden van generaal Van Swieten. Hem werd slaphed en traagheid verweten, waardoor de Nederlanders geen ontzag bij Atjeeërs hadden ingeboezemd. Een van die critici was, zoals gezegd, Borel. In *Onze vestiging in Atjeh* valt hij met een even goede als scherpe pen Van Swieten fel aan op diens politieke oplossing voor het conflict. Van Swieten, aldus Borel, stopte de expeditie doelbewust na de verovering van de kraton, omdat hij meende dat de Atjeeze vorsten zich uit zichzelf zouden onderwerpen. De generaal vergiste zich in het 'woeste, dweepzieke' karakter van de Atjeeërs, die bovendien erg dapper waren en onvoorwaardelijk streden voor hun vrijheid. Het leger had volgens Borel 'liever een bekwaam en voortvarend krijgsman tot aanvoerder gehad dan een politieke man, die meer van onderhandelen hield en voor wie, volgens zijn eigen zeggen, vechten en bloedvergieten een gruwel was' (p.29). Van Swieten was blijkbaar zo geraakt door de kritiek van zijn ondergeschikte dat hij ook een boek schreef, getiteld *De waarheid over onze vestiging in Atjeh* (1879).

In *Onze vestiging in Atjeh* heeft De Groot ook het antwoord van Borel op Van Swieten *Drogredenen zijn geen waarheid* (1880) opgenomen, maar het boek van Van Swieten zelf niet. Op zichzelf is deze keuze te verdedigen, omdat Borel puntsgewijs met behulp van citaten Van Swietens boek ontleedt. Toch werkt in dit geval de afhankelijkheid van de publicaties van Borel onbevredigend. De reden hiervoor is dat De Groot bij de samenstelling van het boek totaal onwetenschappelijk te werk is gegaan. Ze heeft verzuimd een kritische en objectieve inleiding te schrijven over de polemiek tussen de kapitein en de generaal. Evenmin is er een fatsoenlijk overzicht te vinden van de Atjeh-oorlog of van de tweede expeditie, waar het in de discussies over gaat. Door het gebrek aan context is het voor de lezer ondoenlijk de beschuldigingen van Borel aan Van Swieten (en *vice versa*) te beoordelen. Een inleiding had de lezer er bijvoorbeeld op kunnen wijzen dat Van Swieten destijds niet voor niets tot opperbevelhebber werd benoemd. Zijn strategie om onnodige slachtoffers zo veel mogelijk te beperken en om door het sluiten van traktaten de Nederlandse heerschappij te vestigen, werd door velen in Nederland, waaronder veel politici, gesteund. In de Bali- en Boni-expeditie (1849 en 1859-1860) had hij zich bovendien als troepencommandant

bewezen – zie Paul van't Veer, *De Atjeh-oorlog* (1969).

In de tweede plaats maakt De Groot niet duidelijk waarom ze de boeken van Borel opnieuw heeft uitgegeven. Was hij de eerste met kritiek op Van Swieten? Was hij de meest eloquente schrijver? Of is hij verre familie van de samenstelster? De Groot zwijgt hierover. In de derde plaats is De Groot ondoorzichtig te werk gegaan met het weergeven van commentaar van tijdgenoten, zoals de generaals Verspeijck, Booms en Cool en kolonel Verstege. Hun soms uitvoerige opmerkingen staan vermeld in de talrijke voetnoten (verklarende voetnoten ontbreken). Het is niet duidelijk of de citaten letterlijk of geparafraseerd zijn weergegeven. Ook blijft het gissen waarom de citaten op een bepaalde plek zijn neergezet en wat de achtergrond en de intenties zijn van de desbetreffende schrijver. De belangrijkste personages hebben wel biografie achterin het boek, maar de tekst is steeds gebaseerd op negentiende-eeuwse secundaire literatuur en ook hier is het niet duidelijk wat geciteerd of geparafraseerd is. Het is ten slotte ronduit slordig dat de spelling van alle teksten stilzwijgend is gemoderniseerd.

De lezer wordt door De Groot bewust in een bepaalde richting geduwd. Dat blijkt goed uit het volgende, op zich willekeurige, voorbeeld uit *Drogredenen zijn geen waarheid* (p.367). 'Gemis aan bedachtzaamheid', citeert Borel Van Swieten, 'is dikwijls de oorzaak van nodeloos of mislukt werk dat ten koste van veel verlies en tijd hervat moet worden'. Borel schrijft in in reactie hierop: 'De waarheid van die stelling is overtuigend gebleken uit hetgeen na het vertrek van de hoofdmacht in Atjeh is voorgevallen; de generaal velt hier als het ware zijn eigen vonnis, want als hij bedachtzamer was geweest, dan had onze vestiging van het begin af een geheel ander aanzien en de oorlog een veel gunstiger verloop gekregen.' Halverwege de geciteerde tekst van Van Swieten voegt de samenstelster een noot in, waarin zij de in 1873 door Van Swieten gepasseerde generaal G.M. Verspijck aan het woord laat: 'Generaal van Swieten kruipt angstvallig, weifelend, langs de kant van de weg, zeer dikwijls zonder noodzaak stilstaande, is zevenenzeventig dagen bezig om de Kraton meester te worden, weet geen gebruik te maken van zijn troepen [...]'.

Uit de curieuze verantwoording blijkt dat De Groot de lezer doelbewust leidt naar een haar welgevallige conclusie over Van Swieten. Zo schrijft ze namelijk dat het oordeel over de gevolgde Atjeh-politiek weliswaar aan de lezer is, maar dat die niet 'klakkeloos en gedachteloos de meningen van generaal van Swieten, gouverneur generaal Loudon, Multatuli en hun aanhangers [moet] volgen in dezelfde ziekelijke filantropiegedachte [...] met betrekking tot de Atjeh-oorlog [...]'. (p.12). Met 'de meningen' refereert De Groot aan de beschuldiging van Van Swieten en anderen dat het KNIL tijdens de pacificatie van Atjeh oorlogsmisdaden heeft gepleegd. Waarom de samenstelster zo verontwaardigd is over het vermeende onrecht

dat KNIL-militairen ten deel is gevallen blijft duister.

Onduidelijke motieven zijn niet aan de orde bij het boekje van Fred Lanzing, *De Nisero-affaire*. De antropoloog Lanzing heeft een sterke band met voormalig Nederlands-Indië. Zijn grootvader was er rond 1900 KNIL-officier en hijzelf zat tijdens de Tweede Wereldoorlog gevangen in een Jappenkamp. Hij publiceerde hierover bij uitgeverij Augustus. In *De Nisero-affaire* vertelt Lanzing het verhaal van de opvarenden van het Engelse schip 'Nisero' dat in november 1883 door de Atjeeërs werd gekaapt, nadat het bij Teunom schipbreuk had geleden. De Britse opvarenden werden door de locale radja gevangen gehouden, in een poging om via Engeland de Nederlands-Indische regering onder druk te zetten en de blokkade van Atjeeëse kust te beëindigen. Deze opzet mislukte, maar de affaire bracht Nederland ernstig in verlegenheid. De gijzeling maakte duidelijk dat de Atjeh-politiek van onder andere Van Swieten volledig was mislukt en dat het Indische gouvernement nauwelijks gezag had over Atjeh. Overigens heeft Van Swieten, zo meldde Van 't Veer al, een belangrijke rol gespeeld bij het oplossen van de gijzeling en de diplomatieke spanningen die tussen Nederland en Engeland waren ontstaan. *De Nisero-affaire is faction*: Lanzing heeft het verhaal met behulp van de herinneringen van een bemanningslid gedramatiseerd. Voor het effect heeft hij er twee vrouwelijke personages, de vrouw van de kapitein en de vrouw van de radja, aan toegevoegd. Zijn achtergrond als antropoloog verloochent de schrijver niet, want met behulp van negentiende-eeuwse studies over Atjeh (onder andere van Snouck Hurgronje) beschrijft hij het kampongleven en de positie van de radja en diens raadgever.

Lanzing gebruikt het verhaal van de *Nisero* om duidelijk te maken dat de Nederlanders in Atjeh oorlogsmisdaden hebben gepleegd. Hij laat Tuku Yit, de raadsman van de radja, zeggen: 'Toen kwamen de Hollanders. [...] De bevolking bleef zich verzetten en daarom brachten ze de oorlog naar de dessa's. Iedere kampong die verzet bood, werd uitgemoord en gefakkeld' (p.75). Maar Lanzing gaat verder en gebruikt in het nawoord zelfs de term 'genocidale oorlogsvoering' (p.113). Hier lijkt de auteur zich te vergalopperen, want het gebruik van het begrip genocide is een anachronisme voor de negentiende eeuw. Daarnaast is er geen enkel bewijs voor vooropgezet plan van het KNIL om alle Atjeeëse volkeren uit te moorden. Over het feit dat het KNIL in moderne ogen oorlogsmisdaden heeft gepleegd, lijkt echter geen twijfel.

Onze vestiging in Atjeh en *De Nisero-affaire* vullen elkaar aan en zijn tegelijkertijd elkaars tegenpolen. Het boek van Borel beschrijft de Atjeh-oorlog vanuit Nederlands perspectief en Lanzing weet begrip te kweken voor de woede die de Nederlandse expansie bij de Atjeeërs opwekte. Wat betreft de vermeende oorlogsmisdaden verschillen De Groot en Lanzing hemelsbreed van mening. Beide boeken zijn de moeite waard. De één geeft een boeiend inkijkje bij de Atjeeërs en de ander is, in weerwil van alle kritiek, toch een interessante bron die bovendien erg fraai is uitgegeven: rijk geïllustreerd, gedrukt op mooi papier, echt gebonden en dat voor net geen veertig euro. Beide boeken zijn dus aanraders voor iedereen die in het onderwerp is geïnteresseerd.

Jaap de Haan

Historicus te Amsterdam

Het boek, dat eigenlijk een bewerking is van het eerder verschenen *Die Niederlande. Politik und politische Kultur im 20. Jahrhundert* (Waxmann-Verlag, Münster 2008), is een minutieuze analyse van maatschappelijke en politieke modernisering van het twintigste-eeuwse Nederland. De auteur, Friso Wielenga, is directeur van het Zentrum für Niederlande-Studien van de Westfälische Wilhelmsuniversität in Münster.

Wielenga kijkt vanuit een internationaal perspectief naar de ontwikkelingen in het Nederland van de twintigste eeuw, een internationaal perspectief dat duidelijk de nadruk legt op de verhouding tot Duitsland zoals telkens weer blijkt uit de analyses van de Nederlandse attitude

NIEUWSTE TIJD

Een eeuw sociaal-politiek Nederland

Friso Wielenga, *Nederland in de twintigste eeuw* (Boom; Amsterdam 2009) 400 p., ill., €29,50
ISBN 9789085067146

ten opzichte van Duitsland. Typische voorbeelden daarvan zijn de verfijnde en goed gedocumenteerde bespreking van de Nederlandse 'neutraliteit' tijdens de Eerste Wereldoorlog (p.65-73) en de uitvoerige aandacht aan 'De Drie van Breda' (p.248-251).

Globaal genomen, biedt het boek een gedetailleerd overzicht van de 'lange twintigste eeuw' in Nederland, een eeuw waarin het saaiste land van

Europa ogenschijnlijk voortkabbelend op de kalme zee van politieke continuïteit en zelden verstoorde stabiliteit, eigenlijk 'een cruciale wissel' van de Europese geschiedenis heeft gemist (p.65). Wielenga doet een poging om aan te tonen dat onder dat ogenschijnlijk kalme oppervlak er

toch heftige beweging was. En hij doet dat grondig. Zo grondig dat de voortdurende neiging tot nuancering vaak het zicht op de grote lijnen verhindert. Wielenga heeft zich grondig gedocumenteerd en toetst voortdurend zijn beweringen aan collega-historici. Dat draagt niet altijd bij tot grote leesbaarheid van het boek. Het enigszins saaie, opsommende verhaal doet op veel momenten terugverlangen naar stilistische evocaties zoals we die kennen van Geert Mak of Jan Blokker. Wellicht is het erudiete verhaal van Wielenga beter in de feiten gegrond dan de syntheses van de genoemde schrijvers, maar het verzuipt er ook vaak in. Ik mis de grote synthese. Die vind ik bij voorbeeld veel beter in het grote overzichtswerk van Jan Bank en Maarten van Buuren, 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur* (2000).

Het boek presenteert zich nochtans als een overzicht dat inzicht probeert te verschaffen in de ontwikkelingen van geleidelijke politieke en maatschappelijke modernisering in het twintigste-eeuwse Nederland, met een nadruk op de binnenlandse en buitenlandse politiek. De bedoeling om de politieke motieven, historische groei en onderliggende normen en waarden bloot te leggen op basis van biografieën, thematische overzichtswerken, uiteenlopende handboeken en deelstudies leidt echter tot een versnipperende geschiedschrijving. Bovendien ontbreekt de cultuurhistorische inkadering doordat literatuur, kunst en cultuur buiten beschouwing worden gelaten.

Als beginpunt van de twintigste eeuw wordt gekozen voor 1917 omdat de grondwetwijziging van dat jaar als aanleiding beschouwd wordt voor de stabiele politieke krachtverhoudingen die in Wielenga's visie de twintigste eeuw tot ver na de Tweede Wereldoorlog karakteriseren. Maar voor we aan die datum toe zijn, heeft hij wel al een zeer uitvoerig tweede hoofdstuk nodig dat de modernisering van Nederland in de late negentiende eeuw beschrijft als een 'opmerkelijke' combinatie van strijd voor het kiesrecht en schoolstrijd (p.34). Wat daar zo opmerkelijk aan is, weet ik eigenlijk niet, want precies hetzelfde voltrok zich in dezelfde tijd in België.

Het derde hoofdstuk 1918-1940: *verzuiling, stabiliteit en crisis* toont aan hoe Nederland de soliditeit van zijn bestel onderbouwt door de zuilen te versterken en daarmee het groeiende onbehagen de kop probeert in te drukken. De antidemocratische tendensen in deze periode worden hier nogal sterk geminimaliseerd. Zo wordt het succes van de NSB in 1935 gerelativeerd omdat het twee jaar later alweer gehalveerd was, maar in een zwaar verzuilde

samenleving was 8% van de stemmen toch min noch meer een aardverschuiving.

Het vierde hoofdstuk behandelt dan de periode van de Tweede Wereldoorlog, mijns inziens terecht als een aparte periode, want deze pauze van ontzuiling, waarin zoals J.Q. van Regteren Altena het in 1941 zo mooi uitdrukte 'de golven van den tijd in staat [waren] ons nauwer aangesloten te drukken tegen een bakken: de zekerheid van ons landeigen', zou na 1945 plaats maken voor een herzuiling in een ander land.

Wat de periode 1945-1958 volgens Wielenga typeerde, was een overweldigend geloof in de maakbaarheid van de samenleving en dat geloof was de drijvende kracht achter een golf van urbanisering, industrialisering, secularisering en technologisering die de moderne welvaartsstaat creëerde. Voor Nederland was dit een moment van kentering. Internationaal nam het zijn rol op in de grote debatten, maar tegelijkertijd verloor het zijn positie als koloniale macht.

In het hoofdstuk over de periode 1958-1977, dat de auteur onder de kernwoorden *welvaart, ontzuiling, protest en participatie* plaatst, gaat hij vooral in op het ontstaan van de *permissive society* die in 'de lange jaren zestig' van binnenuit de zekerheid van het natuurlijke gezag aantastte en Nederland als roerig gidsland op de kaart zette. Dat gidsland-idee, waar Nederland in het buitenland toch zo bekend om staat – al is het dan misschien onder de depreciërende term *hollanditis* – blijft toch wat ondergeschoven in dit overzicht (p.281). Misschien omdat de schrijver het globale beeld van het stabiele twintigste-eeuwse Nederland, zonder diepe cesuren, politieke breuken of ontwrichtend radicalisme, niet wilde verstoren?

Opvallend is dat het laatste hoofdstuk de hele periode van 1977 tot heden beslaat, alsof het pragmatisme, de conservatieve no-nonsense consensuspolitiek en de 'paarse' ontzuiling tot een durend evenwicht hebben geleid. En dit terwijl de schokken van Fortuyn, Marijnissen, Wilders, de afkalving van de sociaal-democratische partij en het verhardende allochtonendebat toch niet die gedachte schragen.

Nederland in de twintigste eeuw is een zorgvuldig beargumenteerde en gedocumenteerde overzicht van de politieke ontwikkeling van de twintigste eeuw geworden, maar het mist de helderheid van een werk *à thèse*.

Ludo Beheydt

Université catholique de Louvain/Universiteit Leiden

Lijden aan de tijd handelt over Franse intellectuelen in het interbellum, hun kritiek op de samenleving en hun gepreoccupeerdheid met tijd. Uiteenlopende schrijvers als Paul Nizan en André Malraux (voor links) en Pierre Drieu la Rochelle en Robert Brasillach (voor rechts) deelden een fascinatie voor de collectieve tijd van de geschiedenis die in hun aller beleving in die jaren dertig vooruit denderde.

De auteur, Marleen Rensen, werkzaam bij Europese Studies (Universiteit van Amsterdam), promoveerde in 2008 op dit onderwerp. Ze grijpt de thematiek (en problematiek!) van tijdsbeleving aan om verbanden te leggen tussen de romans van schrijvers die op basis van hun politiek-ideologische overtuiging veelal gescheiden zijn. De manier waarop deze auteurs in hun roman met 'de tijd' omgingen diende een literair, psychologisch en ook politiek-ideologisch doel. Mythische voorstellingen van het verleden voor de fascistisch *angehauchte* auteurs (Drieu la Rochelle) versus utopische toekomstbeelden voor de communistisch georiënteerde schrijvers zoals Nizan.

In de jaren dertig deelden extreem rechts en links een gemeenschappelijk geloof in verandering, vernieuwing, revolutie. Deze opvatting is op zich niet nieuw, werd al gehuldigd door Tony Judt in zijn openingshoofdstuk over de Franse intellectuelen in de laatste fase van de Derde Republiek in diens *Past Imperfect: French Intellectuals, 1944-1956* (1992) – een werk dat opmerkelijk genoeg ontbreekt in Rensens imposante bibliografie. Judt toonde aan dat er maar weinig intellectuelen de Republiek verdedigden. De Franse maatschappij was gepolariseerd. Zowel bij extreem links (teleurstelling Volksfront) als bij extreem rechts (angst voor communisme en antisemitisme) was de ontgoocheling over de Derde Republiek groot. Rensen borduurt op deze bekende invalshoek voort, maar probeert in haar studie een tekstuele (letterkundige) steviger aan een contextuele (historische) analyse te paren. Hoewel ze in dat eerste beter slaagt dan in het tweede, levert haar onderzoek enkele mooie perspectieven op.

Tot de interessantere passages behoren die waarin Rensen de schrijvers en hun romans loslaat en een meer algemenere karakterisering maakt van het verschijnsel intellectuelen in het interbellum. Was het oorspronkelijk tijdens de Dreyfus-affaire gemuntte concept *intellectuel* gereserveerd voor 'links' (een ideële versus reële – rechtse – voorstelling van Frankrijk), in de jaren dertig was de term van toepassing op allerlei denkers. Links of rechts deed er klaarblijkelijk niet (meer) toe; engagement was alom het toverwoord geworden. De status van intellec-

tuelen in het interbellum leek aan inflatie onderhevig – onder meer door concurrentie van nieuwe media zoals radio – en leed aan een legitimiteitsprobleem: de angst om overbodig te worden. Van links tot rechts knoopen de *intellos* aan bij de actualiteit en eisten hun plek op in het publieke debat.

Dat extreem links en rechts elkaar kruisten was overigens niet typisch voor de jaren dertig. In de negentiende eeuw gold zoiets dergelijks ook voor Pierre-Joseph Proudhon en Charles Péguy. En in de jaren twintig had Georges Valois als een van de eersten een synthese tus-

sen nationalisme en socialisme tot stand proberen te brengen – Rensen noemt hem terloops – terwijl voor 1914 Édouard Berth een gelijksoortig huwelijk tussen rechts en links had gepropageerd. De door Rensen uitverkoren – en bekende! – intellectuelen Nizan, Malraux, Drieu la Rochelle en Brasillach liggen wellicht voor de hand

voor een dergelijke analyse. Er was op het gebied van conflicterende ideeën en opvattingen in het interbellum natuurlijk meer aan de hand. Zoals Rensen zelf aangeeft, zochten sommige denkers en dichters, bijvoorbeeld Emmanuel Mounier en Denis de Rougemont, hun heil in het geloof en niet in de eerste plaats in politiek-ideologische bewegingen. Een of twee van deze confessionele intellectuelen in de analyse betrekken zou de studie ontegenzeggelijk hebben verrijkt.

Van de andere kant is Rensens studie al flink opgetuigd. Het is een historisch-letterkundige analyse, met een toefje filosofie en inzichten uit andere vakgebieden. De auteur haalt daarbij veel overhoop. Ze grijpt terug op klassieke en postmoderne filosofen van Aristoteles tot Jean-François Lyotard en citeert terloops uit het werk van Thomas More, Emile Cioran, Henri Bergson, Maurice Halbwachs en Mircea Eliade – om slechts enkelen te noemen. Deze eclectische benadering maakt weliswaar een geleerde indruk maar is soms ook wat verwarrend. Datzelfde geldt voor haar chronologisch kader. Rensen koppelt bijvoorbeeld de functie van romans – als dragers van het verleden – aan de kwestie van herinnering in de Franse cultuur. Daarmee stapt ze wel erg makkelijk uit het interbellum en stapt terug naar het fin de siècle of reikt vooruit naar de naoorlogse periode (Pierre Nora en *Les lieux de mémoire*).

Rensen maakt duidelijk hoezeer haar intellectuelen kritiek uitoefenden op de eigen tijd. Ze verlangden naar een verloren gegane orde en vestigden hun hoop op nieuwe horizonten. Hun romans zijn doordrenkt van deze the-

NIEUWSTE TIJD

Geëngageerde intellectuelen

Marleen Rensen, *Lijden aan de tijd. Franse intellectuelen in het interbellum* (Aspekt, Soesterberg 2009) 323 p., €24,95
ISBN 9789059117440

matiek van verleden, heden en toekomst. De subjectieve, individuele tijdsbeleving – waarvoor de romancyclus *À la recherche du temps perdu* van Marcel Proust model stond – verdween naar de achtergrond ten faveure van het collectieve avontuur in de geschiedenis. De esthetische, proustiaanse, benadering van tijd werd vervangen door een ethische waarin links en rechts, goed en fout, kortom: maatschappelijke betrokkenheid, de richting bepaalden.

Rensens dissertatie legt op overtuigende wijze tevens de dieperliggende cultuur-historische verbanden bloot zoals de relatie tussen politiek en de ervaring van tijd.

Een interessante paradox bij deze schrijvers is enerzijds hun preoccupatie met tijd en anderzijds hun gerichtheid op de actualiteit. Geëngageerde literatuur is zelden tijdloos. Het was voor Malraux, Nizan, Drieu la Rochelle en Brasillach dan ook niet alleen een kwestie van 'lijden aan de tijd' zoals Rensen overtuigend aantoonde, maar vooral toch ook een belijden van die tijd.

Niek Pas

Universiteit van Amsterdam

Het Ribbentrop-Molotov Pact vormt in de Oost-Europese historiografie bepaald geen onbesproken thema. In augustus 1939 sloten de Duitse en Russische dictatoren Hitler en Stalin een niet-aanvalsverdrag dat niet alleen een defensieve alliantie behelsde maar tevens een territoriale verdeling van Oost-Europa inhield. Polen in eerste instantie en later de Baltische Staten en Finland werden het kind van de rekening. Het Ribbentrop-Molotov Pact was de opmaat voor de Tweede Wereldoorlog en is een synoniem geworden voor schaamteloze machtspolitiek.

Een dergelijk beladen thema kan op vele manieren worden geanalyseerd. Men kan bijvoorbeeld kiezen voor een benadering die de Duitse en/of Russische inbreng centraal stelt, of voor een die ingaat op de betekenis van het verdrag voor de slachtoffers. Deze auteur heeft gekozen voor een andere aanpak. In feite handelt dit boek niet zozeer over het Ribbentrop-Molotov Pact als wel over de relatie tussen nazi's en communisten vanaf de Weimarrepubliek tot de Duitse inval in de Sovjet-Unie in 1941. In dit kader komen ook de formele betrekkingen tussen Duitsland en de Sovjet Unie aan de orde.

Tegen deze benadering op zich kan weinig worden ingebracht. Probleem is echter dat de auteur zich niet tot zijn thema beperkt maar verder wil gaan. Hoofdstuk 1 is daarvan een goed voorbeeld. Vanzelfsprekend is het legitiem de problematiek van de Weimarrepubliek te analyseren, maar waarom is een paragraaf toegevoegd over 'Nazi's en communisten in de vroegere DDR'? Dit gedeelte levert weinig nieuws op. Het is immers algemeen bekend dat aanhangers van Hitler na 1945 gemakkelijk van politieke kleur veranderden. In aanmerking genomen dat de NSDAP massieve populaire steun genoot zou het

NIEUWSTE TIJD

De betrekkingen tussen nazi-Duitsland en de Sovjet-Unie

Emerson Vermaat, Het Ribbentrop-Molotov Pact 1939. Prelude tot de Tweede Wereldoorlog (Aspekt; Soesterberg 2009) 167 p., €18,95 ISBN 9789059118058

bovendien bepaald wonderlijk zijn geweest als deze sentimenten in de officieel anti-fascistische DDR totaal zouden zijn verdwenen.

Het meest geslaagde deel van dit boek is zonder twijfel hoofdstuk 3, dat gaat over het Ribbentrop-Molotov Pact als prelude tot de Tweede Wereldoorlog (1939). Terecht kiest Vermaat er voor ook de Sovjet-Duitse betrekkingen in de vroege jaren 1930 aan de orde te stellen en beperkt hij zich hierdoor niet tot de loutere

ontstaansgeschiedenis van het verdrag alleen. Een omis-sie hierbij is dat de samenhang tussen de ondergang van Tsjechoslowakije en het Sovjet buitenlandse beleid niet wordt geschetst. Het was immers de onttakeling van de Tsjechische staat die het Kremlin duidelijk maakte dat van Groot-Brittannië en Frankrijk wellicht niet al te veel te verwachten viel. Zowel Londen als Parijs hadden deze creatie van Versailles immers gemakkelijk in de steek gelaten. Hierdoor was in Moskou – en niet alleen daar – twijfel ontstaan over de vraag in hoeverre Britten en Fransen daadwerkelijk bereid waren voor Polen in het krijt te treden. Vooral het geringe Britse militaire *commitment* droeg hiertoe niet weinig bij.

Het Ribbentrop-Molotov Pact veroorzaakte een schok in de wereld van de Comintern maar daar niet alleen. Twee ideologieën die elkaar tot op het bot hadden bestreden, staakten als bij toverslag hun strijd, waarbij het handig uitkwam dat zowel nazisme als communisme in essentie anti-democratisch waren. Dat dit tot vermakelijke toestanden leidde, wil de lezer best geloven. Zo keurde de Nederlandse communistische partijleider Paul de Groot de Duitse inval in Noorwegen en Denemarken zonder mankeren goed. Frankrijk en Groot-Brittannië waren immers de echte tegenstanders. Direct na mei

1940 liet dezelfde De Groot onomwonden weten dat de Nederlandse regering ten opzichte van Duitsland neutraliteit diende te betrachten en dus niet de geallieerde oorlogsinspanning behoorde te ondersteunen. Enige maanden later, toen het Ribbentrop-Molotov Pact weinig bescherming bleek te bieden aan de communisten, was van enige welwillendheid logischerwijs geen sprake meer. In dit kader dient de Februari Staking gezien te worden.

Het vreemdste onderdeel van dit boek is de epiloog, getiteld 'Het gevaar van het herlevend Stalinisme in Rusland'. Toegegeven, het regime van Vladimir Putin staat niet bepaald bekend als een toonbeeld van democratie. Eerder kan hier worden gesproken van een centralistische overheid die op het gebied van mensenrechten bepaald verbetering behoeft. Echter, het op één lijn stellen van de Sovjetinvasie in Polen van 1939 en de Russische inval in Zuid-Ossetië in 2008 (p.130) gaat te ver. Zo onschuldig was Georgië nu ook weer niet, getuige de beschieting met zware afstandsartillerie van de Zuid-Ossetische hoofdstad Tschinvali. Niet voor niets heeft

de OVSE inzake het Georgisch-Russische conflict commentaar geleverd op beide zijden en niet op Rusland alleen. Hetzelfde geldt voor Vermaats opmerking over het ontstaan van 'gevaarlijke mengvormen van stalinisme en fascisme' (p.132), uitmondend in 'extreem en agressief nationalisme'. Het bij elkaar vegen van allerhande verschillende grootheden is onhistorisch en niet erg verhelderend. Wat wordt bedoeld met herlevend stalinisme? Betekent dit een nieuwe terreur of gaat het alleen over bewondering voor Stalin? Aangezien de auteur in een paar zinnen veel impliceert maar niets uitlegt, blijft dit in het vage.

Het algemene oordeel over dit boek moet zijn: lezenswaardig maar het biedt weinig nieuws temeer omdat het betoog uitsluitend op literatuur is gebaseerd en vernieuwend archiefonderzoek, bijvoorbeeld in Rusland en/of in Duitsland, achterwege is gebleven.

J.S.A.M. van Koningsbrugge

Rijksuniversiteit Groningen

De titel van Evan Mawdsley's boek belooft in ieder geval veel goeds: *World War II. A new history*. De vraag is dan natuurlijk, wat precies het nieuwe is en of de auteur daarmee weet te overtuigen. Het antwoord moet mijns inziens ambivalent zijn. In zijn inleiding noemt Mawdsley, die eerder positief ontvangen boeken schreef over het Stalinbewind en de strijd aan het Oostfront tussen het Rode

Leger en de *Wehrmacht*, de Tweede Wereldoorlog met recht een globale oorlog. Anders dan veel andere historici echter, stelt hij dat de oorlog in Azië en de *Pacific* 'was as important as the war in Europe' (p.5). Dat heeft belangrijke consequenties voor het moment waarop de Tweede Wereldoorlog volgens Mawdsley begon. Als de strijd in het Verre Oosten inderdaad net zo belangrijk was als die in Europa, dan is het volgens de auteur logisch deze te laten beginnen in juli 1937 en niet op 1 september 1939 met de Duitse aanval op Polen.

Voor velen is laatstgenoemde datum terecht de opening van het conflict. Mawdsley ziet een ander moment en dat heeft er vooral mee te maken dat hij de Tweede Wereldoorlog niet alleen beschouwt als een globale oorlog – volgens hem was het grootste conflict uit de menselijke geschiedenis bovendien een strijd tussen de oude

NIEUWSTE TIJD

Een 'oude' nieuwe geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog

Evan Mawdsley, World War II. A new history
(Cambridge University Press; New York 2009)
483 p., ill., krt., tab., €24,95
ISBN 9780521608435

orde (grof gezegd de geallieerden uit de Eerste Wereldoorlog) en de nieuwe orde (Duitsland en Japan). Daarom begint de Tweede Wereldoorlog in Mawdsley's visie in de nacht van 7 op 8 juli 1937, toen in de buurt van Beijing gewelddadigheden uitbraken tussen Japan en China, een strijd die uiteindelijk zou duren tot na de atoombom op Hiroshima. In die optiek

is september 1939 in de woorden van de auteur 'just a way station in an existing global conflict' (p.6).

Mijns inziens gaat Mawdsley hier wat al te kort door de bocht, hoewel zijn concept van een 'oude orde' tegen een 'nieuwe orde' interessant is. Van een werkelijk globale oorlog kunnen we toch echter pas spreken vanaf december 1941 met de intrede van de Verenigde Staten in het conflict. De strijd die daarvoor al was begonnen, was tot dan toe, zeker in Europa, een klassieke Europese oorlog, die tussen Japan en China – hoewel gruwelijk en massaal – toch vooral een regionale.

Als Mawdsley's gekozen chronologie niet geheel overtuigend is, wat is er dan precies nieuw aan zijn boek? Om te beginnen is het wereldwijde perspectief, met evenveel aandacht voor de strijd in de *Pacific* als die in Noord-Afrika en Europa, verhelderend. Bovendien schrijft

Mawdsley uitstekend en met veel vaart, en heeft hij aandacht voor details. De tekst wordt bovendien gelardeerd met informatieve kaders, bijvoorbeeld over de *Volkssturm*, het verzet in Europa en leidende figuren van de strijdende partijen. Omdat alle kanten van het conflict belicht worden en ook de economische zwaktes en sterktes van de oorlogvoerende partijen aan bod komen, is dit boek een uitstekende inleiding op de Tweede Wereldoorlog. Mijns inziens heeft Mawdsley gelijk als hij hét keerpunt van de oorlog legt bij de slag om Moskou van begin december 1941, toen het eerste Russische winteroffensief de *Wehrmacht* op verschillende plaatsen ver terugwierp. Een paar dagen later raakten ook de Verenigde Staten in de strijd betrokken en was nazi-Duitsland in oorlog met de grootste industriële machten ter wereld: Amerika, de Sovjet-Unie en Groot-Brittannië. Hoewel hij nog bijna vier jaar zou duren, was de oorlog voor Duitsland toen feitelijk verloren: 'The Third Reich was doomed' (p.156).

Mawdsley besteedt ook uitgebreid aandacht aan de strijd aan het Oostfront tussen de Duitsers en de Russen, in alle opzichten het beslissende conflict van de Tweede Wereldoorlog; daar is de *Wehrmacht* gebroken en verslagen. De auteur wijst terecht op het schaalverschil dat steeds aanwezig is. In de zomer van 1944 verloren de Britten en Amerikanen in Noord-Frankrijk respectievelijk 25.000 en 30.000 man, terwijl de Duitsers om en nabij de 400.000 man verloren. Tezelfdertijd vernietigde het Rode Leger zeventien complete Duitse divisies, terwijl er vijftig meer dan de helft van hun sterkte verloren. In juni, juli en augustus verloren de Duitsers aan het Oostfront 590.000 man (p.386). Het Rode Leger verloor in 1945 770.000 man (meer dan 300.000 daarvan in de strijd om Berlijn). De verliezen van de Britten en Amerikanen beliepen – hoewel een gruwelijk aantal – 'certainly less than a tenth of that' (p.405). In navolging van Bessels' *Germany 1945. From War to Peace* wijst Mawdsley er bovendien op, dat de laatste maanden van de oorlog voor Duitsland het meest vernietigend waren: de geallieerden bombardeerden het Derde Rijk ongehinderd, en sommige historici becijferen dat bijna dertig procent van de Duitse militaire slachtoffers in de laatste vijf maanden van de oorlog vielen.

Voor de meer ingevoerde lezer valt er echter weinig nieuws te vinden in het boek; Mawdsley volgt toch vooral de bekende lijnen. Bovendien is hij niet altijd overtuigend en soms onvolledig. Zo schrijft hij dat de Duitsers bij hun laatste gepantserde aanval in Normandië – operatie *Lüttich* – drie pantserdivisies inzetten (p.373). Op papier een indrukwekkende aanvalsmacht, maar Mawdsley vergeet te vermelden dat deze eenheden slechts over 150 tanks beschikten en dat de aanval volstrekt kansloos was. Ook stelt hij dat Speer en anderen vanaf 1942 de productie concentreerden op gestandaardiseerde wapens (p.331). Dat was nu juist niet het geval: de Duitsers produceerden bijvoorbeeld 425 verschillende soorten vliegtuigen en 151 soorten trucks, een logistieke nachtmerrie. De verhoogde productie kwam vooral voort uit betere planning en organisatie.

Voor de oorlogsindustrie hadden de Duitsers – de meeste mannen en jongens verdwenen immers naar het front – steeds meer arbeidskrachten nodig. Volgens Mawdsley was 'the main industrial gain' van Hitlers veroveringen het verkrijgen van dwangarbeid (p.327). Uiteindelijk werden ongeveer vier miljoen buitenlanders in de Duitse industrie tewerkgesteld. Zoals velen gaat de auteur er echter vanuit, dat de economie van Europa instortte na de Duitse bezetting. Zoals Klemann heeft aangetoond, gaat dat echter in lang niet alle gevallen op – zeker niet voor Nederland – en bovendien blijkt uit nog ongepubliceerd onderzoek dat de *Arbeitseinsatz* contraproductief werkte: de nietsontziende jacht op arbeidskrachten leidde ertoe dat het verzet tegen de Duitse bezetter intensiverde en dat voor elke arbeider die naar Duitsland werd afgevoerd, er veel meer onderdoken en dus verloren gingen voor de productie. Voor dat soort zaken heeft Mawdsley te weinig oog. Concluderend kan niettemin gesteld worden, dat dit boek als inleidende studie tot de Tweede Wereldoorlog de test moeiteloos kan doorstaan.

Martijn Lak

Erasmus Universiteit Rotterdam

Affiches speelden een grote rol in de propaganda van het nationaal-socialisme. Een radio kon worden uitgezet, een pamflet of brochure weggegooid, een politieke bijeenkomst genegeerd, maar een kleurrijk affiche op groot formaat trok altijd onwillekeurig de aandacht. Vandaar dat propagandaminister Joseph Goebbels nauwkeurige richtlijnen opstelde voor het vervaardigen en verspreiden van posters van de NSDAP. Zo moesten tekstaffiches kort en treffend zijn; de inhoud moest binnen een minuut gelezen kunnen worden. Rood, de kleur van de revolutie, moest overheersen. Beeldaffiches dienden de boodschap zo direct mogelijk over te brengen, met een minimum aan tekst.

Zoals bekend hadden de nazi's ook in Nederland een belangrijke plaats ingeruimd voor propaganda. Het Nederlandse 'broedervolk' moest overtuigd worden van de voordelen van de nationaal-socialistische heilstaat. Gezien de grote rol die affiches speelden in de propaganda in Duitsland, is het interessant om te zien wat er in Nederland gebeurde op dit terrein. In 2003 verscheen een eerste overzicht van NIOD-onderzoekers René Kok en Erik Somers. Hun mooi vormgegeven en goed gedocumenteerde boek *V=victorie. Oorlogsaffiches 1940-1940* (Zwolle 2003) is gebaseerd op een collectie van bijna 5000 oorlogsaffiches van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie.

Zij kregen onlangs navolging van Ester Smit en Dinand Webbink, die op basis van oorlogsaffiches en verzetsdrukwerk van het Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek in Deventer een prachtig geïllustreerd boek samenstelden. Wat meteen opvalt in vergelijking met het boek van Kok en Somers is de diversiteit van het beeldmateriaal. Er wordt niet alleen aandacht besteed aan affiches van verschillende organisaties als de Nederlandse Unie, NSB en Winterhulp, maar ook de omslagen van verzetspublicaties en clandestien gedrukte belletristiek. Tevens is er veel aandacht voor Deventer tijdens de oorlog. Van de lokale drukkers De IJssel en Overeem zijn verschillende boekomslagen en afbeeldingen van illegale kranten opgenomen. Door deze grote diversiteit is er weinig focus in *De propaganda oorlog*. Het roept de vraag op wat de leidende gedachte is geweest bij de selectie van het materiaal.

Volgens het voorwoord is het doel van het boek en de gelijknamige tentoonstelling om de belangstelling voor het oorlogserfgoed levend te houden en de collectie oorlogsdrukwerk van het Stadsarchief Deventer en de Athenaeumbibliotheek aan het publiek te tonen. Het

lijkt er op dat die laatste behoefte bepalend is geweest voor de keuze van de afbeeldingen in het boek, niet de unieke waarde van het materiaal. Dat zou ook kunnen verklaren waarom sommige affiches uit *De propaganda oorlog* eveneens voorkomen in *V=victorie* en *Papieren propaganda. Oorlogsaffiches en documentatie*, een boekje dat in 2005 verscheen naar aanleiding van een tentoonstelling van het Regionaal Archief Rivierenland.

Ook aan de tekst schort het een en ander. Het boek had meer diepgang kunnen krijgen als de auteurs meer aandacht hadden besteed aan achtergrondinformatie over bijvoorbeeld het doel en het effect van de Duitse propaganda (het merendeel van de affiches in het boek heeft betrekking op nationaal-socialistische organisaties). Zij gaan hier in de inleiding slechts summier op in, terwijl zij tegelijkertijd wel randzaken behandelen, zoals de relatie van Mussert met zijn tante. Over de wisselwerking van de verschillende vormen van propaganda rep-

pen de auteurs met geen woord. In het vervolg van het boek wordt elk affiche en publicatie steeds geduid door een begeleidende tekst van een pagina. Soms leidt dat tot herhaling. Zo komt onder het kopje 'Winterhulp' meerdere keren ter sprake dat de degenen die geld gaven aan de nationaal-socialistische liefdadigheidsorganisatie een speldje kregen.

Verder maken Smit en Webbink hier en daar kleine foutjes. Zo schrijven zij dat het Nederlandse Vrijwilligerslegioen voor het Oostfront een fiasco werd omdat maar drieduizend man zich aanmeldde. Zij zien echter over het hoofd dat zich naar schatting ongeveer 23.000 Nederlanders hebben aangemeld voor de Waffen SS, waar het Vrijwilligerslegioen in opging. Hiermee leverde Nederland van alle bezette landen relatief het grootste contingent vrijwilligers aan de Waffen SS.

Het is daarnaast jammer dat de auteurs soms nogal nadrukkelijk zijn in hun morele oordeel en enigszins populair schrijven. Over het gedrag van Rost van Tonningen tegenover de Nederlandse SS-ers is bijvoorbeeld deze passage te lezen: 'De houding van Rost van Tonningen was ronduit verbijsterend: hij interesseerde zich in het geheel niet voor deze mensen en liet hen volledig aan hun lot over. Het ging hem alleen om macht en om in een goed blaadje te komen bij zijn vriendjes Himmler en Hitler' (p.23).

Het boek eindigt met enkele affiches die de bevrijding vierden, onder meer van de hand van Marten Toonder.

NIEUWSTE TIJD

Beeldpropaganda

Ester Smit en Dinand Webbink, De propaganda oorlog. Oorlogsaffiches en verzetsdrukwerk 1940-1945 uit de collectie van stadsarchief en Athenaeumbibliotheek (Stadsarchief en Athenaeumbibliotheek; Deventer 2009) 141 p., ill., €15,- ISBN 9789080989665

Tegen het eind van de oorlog hadden zowel de nazi's als de geallieerden gemerkt dat er grenzen waren aan het effect van propaganda. Wilde propaganda op de lange duur effectief zijn, dan moest het gebaseerd zijn op de waarheid en aansluiten bij de verwachtingen en belevingswereld van de ontvangers. Wie meer wil weten over de werking van propaganda, zal in dit boek tevergeefs zoeken. Maar voor

wie een globale indruk wil krijgen van de verschillende soorten drukwerk tijdens de Tweede Wereldoorlog biedt dit boek een aardig overzicht.

Onno Sinke

Rijksuniversiteit Groningen

In het najaar van 1945 voerde de historicus Pieter Geyl voor het eerst in vijf jaar het woord binnen de Utrechtse universiteitsmuren. De oorlog had indruk op hem gemaakt, maar de eigenzinnige Geyl was er naar eigen zeggen niet door veranderd. 'De lucht weergalmt van leuzen', hield Geyl zijn studenten geërgerd voor, 'alles moet vernieuwd worden; de oude generatie en haar wijsheid hebben afgedaan. [...] In ieder geval zeg ik het u ronduit: wat ik u geven kan, is hetzelfde wat ik reeds voor de oorlog trachtte te geven. Ik ben niet vernieuwd, ik ben nog de oude'.

Geyl zette zich af tegen een roep om vernieuwing die rondom de Tweede Wereldoorlog vaak te beluisteren was. Die hervormingsdrift, en de vraag of de vernieuwing er daadwerkelijk kwam, heeft diepe sporen getrokken in de Nederlandse en Franse geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog. Nele Beyens bindt in haar proefschrift *Overgangspolitiek* de strijd aan met dit dominante perspectief van 'herstel en vernieuwing', dat zich vooral heeft gericht op de eindresultaten van de vernieuwing, minder op het proces.

Het vernieuwingsproces wordt tegen het licht gehouden in een gedetailleerde analyse van de machtsstrijd die in Nederland en Frankrijk ontstond, toen bestaande politieke en bestuurlijke instituties in 1940 werden opgedoekt. Verschillende groepen en personen verdrongen elkaar om een plaats in het ontstane machtsvacuüm. In dat vacuüm was legitimiteit het sleutelwoord. Omdat de traditionele instituties in een 'overgangstijd' als de Tweede Wereldoorlog waren weggefallen, moest elke organisatie haar gezag opnieuw legitimeren.

Beyens besteedt in haar proefschrift zowel aandacht aan de machtsaanspraken van de regeringen in ballingschap, als aan de machtsstrijd in de bezette gebieden. De gevluchte gezagsdragers, die hun gezag uiteindelijk met succes wisten te legitimeren, vormen de rode draad.

NIEUWSTE TIJD

De traditie getrouw. Herstel en vernieuwing rondom de Tweede Wereldoorlog

Nele Beyens, Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog (Wereldbibliotheek; Amsterdam 2009) 367 p., €22,50 ISBN 9789028423084

De aandacht gaat dus sterk uit naar Londen, waar zowel de Nederlandse regering als de Franse generaal Charles de Gaulle sinds 1940 zetelden. Beiden moesten in de gewijzigde situatie hun gezag bevestigen, en de positie van De Gaulle was daarbij in beginsel weinig benijdenswaardig. Waar het regulier geformeerde kabinet-De Geer Nederland was ontvlucht, had De Gaulle geen kiezersmandaat en droeg het Vichy-regime in het bezette Frankrijk formeel het regeringsgezag.

Toch wist De Gaulle effectief gezag af te dwingen. Vanaf 1941

kreeg hij de leiding over het Comité National Français (CNF), een groep van acht commissarissen die mede op initiatief van de Britse regering was ingesteld. Daarmee werd getracht de macht van De Gaulle in te dammen, maar het omgekeerde was het gevolg. Het CNF versterkte de positie van De Gaulle aanzienlijk, omdat hij zich als voorzitter van het breed samengestelde comité kon opwerpen als politiek leider in ballingschap. Hierdoor rees de ster van De Gaulle in de loop van de oorlog steeds verder. Het gezag van de Nederlandse regering nam daarentegen eerder af dan toe. Deels zijn de onderlinge twisten met Wilhelmina daar debet aan geweest. Daarnaast hielden de ministers zich minder bezig met hun formele legitimatie en de terugkeer naar bevrijd gebied.

Beyens schetst deze ontwikkeling in de oorlogsjaren met vaste hand. Dat is geen eenvoudige opgave. Omdat gevestigde instituties ontbraken, verliep de machtsstrijd tussen de vele vernieuwers vaak chaotisch. Op heldere wijze worden de machtsaanspraken van de verschillende groepen toegelicht en vergeleken. Hoewel Frankrijk en Nederland steeds binnen het hoofdstuk naast elkaar worden gelegd, blijft het betoog begrijpelijk en overzichtelijk. Naast de verhelderende vergelijking tussen Nederland en Frankrijk, zijn de Nederlandse vernieuwingsbewegingen op deze manier ook voor het eerst in hun onderlinge samenhang bekeken.

Desondanks speelt het concept 'overgangs-

tijd' Beyens parten wanneer het einde van de Tweede Wereldoorlog in zicht komt. In de conclusie wordt gesteld dat de beslissingen en keuzes bij het herstel van de bestuursstructuur na de oorlog, 'nieuwe realiteiten' schiepen die langzamerhand 'de bandbreedte aan legitiem geachte procedurele mogelijkheden' beperkten en bijdroegen aan het herstel van de bestuursstructuren (p.294). Hoe valt dat te rijmen met de stelling dat in een overgangstijd elke vorm van gezag zich opnieuw moet legitimeren en daarmee een 'nieuw begin' vormt? (p.13) Het antwoord op die vraag wordt gezocht in vele strategieën: staatsrechtelijke argumenten, de wens om het Nederlandse volk in al zijn geledingen te representeren, het voeren van effectieve propaganda en het leveren van goed bestuur. Eén essentiële factor wordt echter systematisch vergeten. Beyens wijst daar zelf op, wanneer ze in het sluitstuk van haar betoog stelt dat de bestuurlijke tradities van Frankrijk en Nederland belangrijke steunpunten waren voor de legitimering van macht (p.299). Deze bestuurlijke tradities

zijn niet systematisch onderzocht, omdat dat strijdig is met de gedachte van een overgangstijd als nieuw begin. Toch lijkt aansluiting bij de macht der gewoonte uiteindelijk van groot belang. Zo komt men met een omweg toch weer bij het perspectief van herstel en vernieuwing uit.

De vraag blijft of *Overgangspolitiek* zich werkelijk aan het perspectief van herstel en vernieuwing onttrekt. Maar ook als de omweg gedeeltelijk terugvoert naar oude sporen, is hij beslist niet zonder resultaat gebleven. Nele Beyens heeft een gecompliceerde transitieperiode inzichtelijk gemaakt in een goed geschreven studie met een brede reikwijdte. Dat leidt niet alleen tot een beter begrip van de vernieuwingsdrang van de jaren veertig, maar biedt ook een kader om bestuurlijke transitie beter te begrijpen.

Bram Mellink

Universiteit van Amsterdam

Na de doorslaggevende rol die de Russische leider Gorbatsjov speelde tijdens het einde van de Koude Oorlog kwam bij de Amerikaanse historicus Melvyn Leffler – bekend van de magistrale studie *A preponderance of power. National security, the Truman administration, and the Cold War* (Stanford 1992) – de vraag op waarom eerdere politieke leiders niet in staat waren geweest hetzelfde tot stand te brengen als Gorbatsjov. Leffler beschrijft vijf momenten in de Koude Oorlog waarin de hoofdrolspelers in Washington en Moskou trachtten spanningen te vermijden of de detente van de ondergang te redden.

In het eerste moment, van 1945 tot 1948, stuurden Stalin noch Truman aanvankelijk op een confrontatie aan. Stalin had niet als hoofddoel de revolutie te verbreiden; zijn optreden werd evenmin in hoofdzaak gedreven door een ziekelijke achterdocht, zoals soms wordt beweerd. Zijn voornaamste drijfveer was, in de visie van Leffler, de veiligheid van de Sovjet-Unie. De Tweede Wereldoorlog had daar verschrikkelijke verwoestingen aangericht en 27 miljoen mensenlevens geëist. Stalins grootste angst was dan ook een wederopstanding van West-Duitsland. De Amerikaanse president Truman was op dat moment vooral bang voor de economische en sociale chaos in Europa direct na de oorlog; een chaos die een voedingsbo-

NIEUWSTE TIJD

Een schitterende studie over de Koude Oorlog

Melvyn P. Leffler, *For the soul of mankind. The United States, the Soviet Union, and the Cold War* (Hill & Wang; New York 2008) 608 p., ill., €19,95 ISBN 9780374531423

dem zou kunnen zijn voor het ontstaan van totalitaire bewegingen. Zonder economische hulp zou vooral het verwoeste Duitsland kwetsbaar zijn voor een communistische machts-overname. Duitsland was ook voor de Amerikanen immers van wezenlijk belang. Een mogelijke combinatie van Duitse industriële macht en Russische natuurlijke hulpbronnen

zag men als een dodelijk gevaar voor de Verenigde Staten. De Amerikanen hadden dus niet als doel de Russische veiligheid te ondermijnen, maar, zo concludeert Leffler – een conclusie die niet verschilt van de conclusie in *A preponderance of power* – de voorzichtigheid gebod hen het westen van Duitsland hulp te geven in de vorm van het Marshall Plan. Het Marshall Plan zou echter onvermijdelijk Stalins aartsvijand Duitsland weer op de been helpen, en dit zaaide dan ook angst in Moskou. Samenwerking was daarmee ten dode opgeschreven.

Het tweede door Leffler bestudeerde moment vond plaats in 1953-1954. Vlak na de dood van Stalin nam de nieuwe leider Malenkov het initiatief tot een detente. De pas aangetreden Amerikaanse president Eisenhower leek daar aanvankelijk wel oren naar te hebben, maar besloot toch tot een harde opstelling. Het derde moment dat Leffler behandelt, ontstond toen Kennedy en Chroesjtsjov in 1963 een verdrag ondertekenden met een verbod op

atoomproeven in de ruimte, onder water en in de atmosfeer. Na de moord op Kennedy in 1963 en de val van Chroesjtsjov in 1964 liepen de pogingen van de nieuwe leiders Brezjnev en Johnson om de spanning te verminderen op niets uit. Het vierde moment is het stuklopen van de detente tussen Brezjnev en Carter in 1979. In alle genoemde gevallen spelen soortgelijke factoren een rol: ideologisch wantrouwen, de herinnering aan de oorlog, de internationale spanningen – waaronder bij het vierde moment bijvoorbeeld de Russische inval in Afghanistan in 1979 – en de problematiek rond Duitsland.

Leffler legt in zijn analyse, tevens het voornaamste verschil met *A preponderance of power*, terecht veel nadruk op het belang van ideologie, maar overdrijft dat soms wel. Brezjnev wordt bijvoorbeeld een 'true believer' genoemd, iemand die zeker was dat het communisme ooit zijn superioriteit zou bewijzen (p.255). Brezjnev was echter samen met een deel van zijn familie verwickeld in gigantische corruptieschandalen, waarbij de Russische staatskas vele miljoenen roebels lichter werd gemaakt. Brezjnev beschikte tevens over een imposant wagenpark. Daarover ging in de Sovjet-Unie de volgende anekdote: Brezjnev nodigt zijn moeder uit een kijkje te nemen bij zijn collectie luxe auto's. Zijn moeder is vol bewondering, maar merkt op: 'het ziet er allemaal heel fraai uit m'n jongen, maar wat moeten we beginnen als de communisten weer aan de macht komen?' Brezjnev zal vaak in redevoeringen de loftrampet op het communisme hebben gestoken, maar *action speaks louder than words*.

Een en ander neemt niet weg dat Leffler een schitterend boek heeft afgeleverd, gebaseerd op uitvoerig bronnenonderzoek. De periode 1985-1990 verschilde van de vier eerdere periodes onder meer door de markante persoonlijkheden van Reagan, en vooral van Gorbatsjov. Wie in kort bestek een beschrijving zoekt van Gorbatsjovs ideologische evolutie en van de veranderende omstandigheden in deze tijd heeft in Leffler een voortreffelijke reisleader. Heel

geslaagd is de analyse van de hereniging van Duitsland in 1990, een passende apotheose van een studie waarin de problematiek rond Duitsland vaak centraal staat.

Na de val van de Berlijnse Muur in 1989 hield de Duitse Bondskanselier Kohl een redevoering, waarin hij aankondigde stappen te gaan ondernemen om tot een hereniging te komen. Onmiddellijk laaiden de emoties op. De Britten, Fransen, Nederlanders, Italianen en bovenal de Russen waren tegen. Sjevardnadze, de Russische minister van buitenlandse zaken, beschuldigde de Duitse leiders onverbloemd van openlijk revanchisme. Zelfs Hitler deed dit soort dingen niet, stelde hij. Leffler legt vervolgens uit hoe de decennia oude angstbeelden over het nazisme werden bezworen. President Bush sr. hielp Kohl bij het overtuigen van Gorbatsjov. Bush was een van de weinige westerse leiders die Kohl van meet af aan steunde, omdat hij Duitsland als een belangrijke bondgenoot beschouwde. Hij was bovendien bang dat de Duitsers het met de Russen op een akkoordje zouden gooien en in ruil voor hereniging uit de NAVO zouden stappen, wat een oude angst van de Amerikanen was. Bush en Kohl boden Gorbatsjov veiligheidsgaranties aan: zo zou het herenigde Duitsland geen massavernietigingwapens mogen bezitten. Gorbatsjov ging vervolgens schoorvoetend akkoord met de Duitse hereniging en zelfs met een Duits lidmaatschap van de NAVO. Gorbatsjov had immers andere ideologische opvattingen dan Stalin, Malenkov, Chroesjtsjov en Brezjnev. Hij beschouwde het kapitalistische Westen niet langer als een vijand. De Sovjet-Unie, stelde hij bovendien, hoefde geen agressie te vrezen, want ze beschikte over een groot arsenaal aan kernwapens. Dat kernwapens ook veiligheid kunnen brengen is een verrassend denkbild voor een politicus die zoveel heeft gedaan om de nucleaire dreiging te verminderen.

Jos van der Linden

Universiteit Utrecht

Eindelijk een geschiedenis van West-Berlijn! En wat wonderlijk dat er nog geen goed overzichtswerk was. Iedereen kent de cruciale positie van het omringde maar 'vrije' eilandje dat tijdens de Koude Oorlog midden in de DDR lag. Zijn 42-jarige geschiedenis weemt van eigenaardigheden en verassing.

Onontgonnen terrein is de geschiedenis van West-Berlijn natuurlijk niet, integendeel. Maar de aandacht is

NIEUWSTE TIJD

De moeizame geschiedenis van West-Berlijn

Winfried Rott, *Die Insel. Eine Geschichte West-Berlins 1948-1990* (C.H. Beck; München 2009)
478 p., ill., €24,90 ISBN 9783406591334

wel ongelijk verdeeld. Over de turbulente ontstaansgeschiedenis in 1948 en de internationale crises die volgden is veel geschreven. De jaren van normalisering en stagnatie na 1970 zijn historiografisch veel minder goed verkend. En bovenal worden beide periodes maar zelden op elkaar betrokken; de mythes

van de heldhaftige frontstad staan lijnrecht tegenover het latere beeld van de zin- en bodemloze subsidieput. Het

is de verdienste van de Berlijnse journalist Wilfried Rott dat hij een eerste synthese gewaagd heeft. Het resultaat is een vlot geschreven en goed geïnformeerde geschiedenis van West-Berlijn.

West-Berlijn werd van begin tot eind beziggehouden door een hardnekkig 'Problemquartett' (p.51). Allereerst was er de onduidelijke verhouding tot de vier geallieerden, die Berlijn in 1945 bezet en verdeeld hadden en sindsdien overhoop lagen. De Sovjet-Unie verenigde haar sector met de DDR en maakte er de hoofdstad van. Frankrijk, Engeland en de Verenigde Staten bleven de baas in de westelijke sectoren. Die kregen een eigen bestuur – de senaat – en een parlement, maar de soevereiniteit lag bij de drie (of vier?) *Besatzungsmächte*.

Mede daardoor was – ten tweede – de relatie tot West-Duitsland omstreden: West-Berlijn stond formeel buiten de Bondsrepubliek. Het juridisch-politieke leven in de exclave hing van uitzonderingen aan elkaar. De bewoners hadden geen direct stemrecht voor de Bondsdag, maar de wetgeving uit Bonn was wel in West-Berlijn van kracht. Geen West-Duits paspoort, geen militaire dienst, wel vele subsidies uit Bonn om een leegloop van de ommuurde gemeenschap tegen te gaan. Het *Wirtschaftswunder* werd welbewust naar het verre stadstaatje geëxporteerd.

Dat moest ook wel, want op eigen kracht was West-Berlijn economisch niet levensvatbaar – probleem nummer drie. De weinige bedrijven die bommen en *Straßenkämpfe* overleefd hadden, kozen gezien de socialistische omsingeling na 1948 eieren voor hun geld. Het economisch verval moest met het optrekken van een reusachtige publieke sector gecompenseerd worden, met alle gevolgen van dien.

Ten slotte de dringende vraag: het grote Waarom. Ooit ontstaan en verdedigd als symbolisch bolwerk tegen de Russen, raakten zin en doel van West-Berlijn bij tijd en wijle ver uit zicht. De vergeefse zoektocht naar legitimatie en rechtvaardiging, naar projecten en opgaven voor West-Berlijn, vormt de rode draad door Rotts boek.

De auteur behandelt West-Berlijn liefdevol maar sceptisch, hij maakt er een geschiedenis van verval van, met een volstrekt onverwacht *happy end*. Direct na Deling, Blokkade en Luchtbrug laat Rott de 'unheroische Zeit' beginnen, want al in 1949 was de situatie ontvullend: Berlijns vooroorlogse glans was definitief verdwenen en er waren midden in de DDR nauwelijks ontwikkelingsperspectieven. De voormalige hoofdstad werd door Konrad Adenauer zelfs helemaal buiten de Weststaat gehouden. Na de Oost-Berlijnse opstand in 1953 en de bouw van de Muur in 1961 restte niet veel meer dan een vage symbolische functie voor West-Berlijn. In 1963 laaide het vuur van hoop en optimisme nog één keer op: met een grote verkiezingsoverwinning van Willy Brandt, de inspirerende visite van John F. Kennedy ('Ich bin ein Berliner!') en de eerste bezoekenregeling met Oost-Berlijn werd dit

'een tijd van hoogtepunten'. 'De inwijding van de nieuwe Philharmonie en de grondsteenlegging voor het Europa-Center voltooiden het beeld van een helemaal niet vervalende, maar juist volhardende, en zelfs vooruitstrevende stad.' (p.225)

Maar de pieken zakten snel weer in. De ware 'Epochenwechsel' kwam drie jaar later, toen de charismatische Brandt naar Bonn vertrok om *Außenminister* te worden. Vanaf 1967 werd Berlijn 'Hauptstadt der Revolte'. Eerst het studentenprotest (Rudi Dutschke) en later het terrorisme (Ulrike Meinhof) weelden tierig in de opeengepakte, gesubsidieerde en ommuurde mensenmassa met zijn eigen cultuur en circuits. De internationale verdragen die begin jaren zeventig de gammele status quo rondom de exclave in beton goten, betekenden een radicale verandering van de tijdshorizon. Alles zou voorlopig zo blijven als het was.

Maar deze zo vurig gewenste normaliteit draaide uiteindelijk op teleurstellingen uit: ze produceerde stagnatie en provincialisering. Deze sluipende erosie vormt het fascinerende hart van Rotts boek. Bijna onmerkbaar breidden affaires, corruptie en bouwschandalen zich uit. Ze worden de lezer genoeglijk en tot in de kleinste details gepresenteerd. Met bakken vloeiende publiek geld in bodemloze en vervolgens leegstaande prestigeprojecten, waar dan in de regel het stadsbestuur zelf introk. De beruchte West-Berlijnse 'Sumpf' en 'Filz' waren volgens Rott 'chronisch' en 'partijoverstijgend' (p.382). Hij wijt het euvel aan de hoge subsidiering van het leven in de exclave, wat tot een langzame 'Veröffentlichung' van de samenleving heeft geleid. West-Berlijn kreeg uiteindelijk zelfs 'socialistische, staatseconomische trekjes', waarna de hint naar 'latente gelijkenissen' met de omringende DDR natuurlijk niet mag ontbreken (p.318). Het is opvallend hoezeer de aan beide zijden van de Muur zo vurig gewenste normaliteit ook aan beide zijden van de Muur tot stilstand en neergang leidde.

Ondanks het sinds 1972 gegarandeerde 'transitverkeer' tussen West-Duitsland en West-Berlijn leek de mentale afstand nog te groeien. Maar ook de DDR bleef voor de eilandbewoners ver en onaantrekkelijk. Want het waren vooral de spookachtige ervaringen van de grenscontroles, die nu de West-Berlijnse indruk van Oost-Duitsland bepaalden. Rotts meesterlijke schets van de transitreizen is het onmiskenbare hoogtepunt van het boek. Geheel uitgeleverd aan grillen en humeur van meestal Saksische douanewachters was het billenknippen tot je eindelijk je paspoort terugkreeg en de hobbelijke 'snelweg' naar West-Duitsland op mocht, dwars over het territorium van de DDR. De transit werd een 'vast ritueel', dat diep in het 'collectieve bewustzijn' van West-Berlijn verankerd raakte. Na alle grote mannen als Adenauer, Ernst Reuter, Kennedy en Brandt, die Rotts geschiedenis aanvankelijk bevolkten, voert de auteur hier

eindelijk ook 'gewone West-Berlijners' ten tonele. Of ze nu in snelle BMW's of aftandse Volkswagenbusjes kwamen aanrijden, strak in pak of langharig met bloemetjes – in de lange en nerveuze rijen voor de *Grenzübergangsstelle* waren de West-Berlijners opeens 'allemaal gelijk' (p.278). Met de onaangename procedure 'stimuleerde de DDR ongewild in het door haar zo ongeliefde West-Berlijn een identiteitsgevoel, dat zonder luid hoera-geroep voor het Westen wel gevoed werd door een diepe afkeer van het Oosten.' (p.283)

In de jaren tachtig draait bij Rott zo'n beetje alles uit op de grote *showdown* van 9 november; alleen wisten de tijdgenoten dat natuurlijk niet. In plaats daarvan verzonk het eiland – al lang een 'storende annex' van Bonn (p.432) – in toenemende zelftwijfel, met bloeiende alternatieve culturen. De bestaansrechtvaardiging als vuistpand van

de Duitse eenheid was intussen volstrekt achterhaald, wat in kringen van de sinds 1989 regerende links-alternatieve senaat ook hardop werd uitgesproken. En toch kwam later dat jaar juist uit deze hoek volstrekt onverwacht het antwoord op de West-Berlijnse zinvraag: zonder West-Berlijn geen feestnacht van 9 november 1989. Rott deelt deze conclusie. Voor de geschiedenis van de 'biotoop' is dat is eigenlijk jammer, want hij ruilt zo het West-Berlijnse perspectief op het *moment suprême* weer in voor het nationale. De plotselinge shift geeft in feite aan, hoe weinig we werkelijk weten over het West-Berlijnse binnenleven tijdens de revolutie en eenwording – laten we hopen dat Rotts overzichtswerk meer onderzoek stimuleert.

Krijn Thijs

Duitsland Instituut Amsterdam

Een handboek voor pluimveehouders met de vrolijke titel *Das Was und Wie beim Federvieh* werd in 1959 door de DDR-censuur verboden. Onder andere omdat de auteur niet uitsloot dat dieren een ziel hebben en over de invloed van aardstralen speculeerde, zou het boek

zijn doordrongen van de geest 'der Bonner Reaktion'. Het is een van de vele voorbeelden uit de bundel *Zensurspiele. Heimliche Literaturgeschichten aus der DDR* van Simone Barck en Siegfried Lokatis. Lokatis en de in 2007 overleden Barck hebben als medewerkers van het Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam veel gepubliceerd over DDR-literatuur, waarbij ze vooral instituties als tijdschriften en uitgeverijen, of de censuur belichtten. In 1997 verscheen het standaardwerk "*Jedes Buch ein Abenteuer*": *Zensur-System und literarische Öfflichkeiten in der DDR bis Ende de sechziger Jahre*, dat zij samen met Martina Langermann schreven. Dit is een van de weinige uitgebreide publicaties met het thema censuur in de DDR.

Hun laatste boek als auteursduo is dus het vorig jaar verschenen *Zensurspiele* – een verzameling columns die zij eerder in de *Berliner Zeitung* publiceerden. De columns, waarvan enkele door andere auteurs zijn geschreven, verkennen aan de hand van een schat aan voorbeelden hoe de censuur in de DDR te werk ging, en hoe verschillende publicaties door de censuur konden komen, of juist niet. Daarbij richten de auteurs zich niet zozeer op de bekendere censuurgevallen als de liederen van Wolf Biermann of Reiner Kunze's *Die wunderbaren Jahre*. Ook wordt wei-

NIEUWSTE TIJD

Censuur in de DDR

Simone Barck en Siegfried Lokatis eds.,
*Zensurspiele. Heimliche Literaturgeschichten
aus der DDR (Mitteldeutscher Verlag; Halle
2008) 296 p., ill., €20,- ISBN 9783898125390*

nig aandacht besteed aan de 'hogere' DDR-literatuur van schrijvers als Christa Wolf of Heiner Müller. De focus ligt meer op publicaties als kinder- of kookboeken, kalenders, krimi's, wetenschappelijke lexica of handboeken voor de veehouderij. Want alles wat in de DDR gepubliceerd werd, moest een getrapte

censuurprocedure doorlopen: nadat auteurs hun werk vaak eerst zelf aan de eisen van de DDR-leiding hadden aangepast (uit strategische overwegingen of van harte), kregen zij te maken een lector van de uitgeverij en vervolgens met een censor van het cultuurministerie. Omdat er officieel geen censuur bestond, kreeg deze procedure de verhullende naam *Druckgenehmigungsverfahren* (drukvergunningprocedure).

In de inleiding stellen Barck en Lokatis dat hun bundel onder meer aantoonde dat dit systeem steeds minder streng werd. Een boek als *Ulysses* van James Joyce was in de jaren vijftig taboe, maar kon eind jaren zeventig verschijnen – weliswaar na lang lobbyen door de uitgeverij die door middel van een voorwoord kon vermijden dat er in de tekst werd ingegrepen. Ook werken van andere, voorheen als 'decadent' verbannen, modernisten – Franz Kafka, Robert Musil, Max Frisch – verkregen rond 1980 een drukvergunning. Maar was dit wel te danken aan een grotere doorlaatbaarheid van het censuursysteem? Twee andere factoren lijken mij minstens zo belangrijk. Modernisme en decadentie werden door de DDR-cultuurpolitici steeds minder als *Kampfbegriffe* ingezet. Daarnaast was de doorlaatbaarheid van de censuur mede

afhankelijk van een voortdurende conjunctuurbeweging van cultuurpolitieke ijsstijden en perioden van dooi. Zoals Lokatis zelf in een van zijn bijdragen schrijft, was het de bedoeling dat *Ulysses* al halverwege de jaren zestig zou verschijnen. De publicatie werd echter geannuleerd na het beruchte elfde *Plenum* van het Centraal Comité in december 1965, waarin afwijkende schrijvers een veeg uit de pan kregen en een nieuwe tijd van repressie werd ingezet.

Vaak werkt *Zensurspiele* op de lachspieren. Dat ligt enerzijds aan de bezwaren die de censuur tegen bepaalde boeken inbracht: *Die Feuertaupe* van Theun de Vries werd in 1948 niet gedrukt omdat het Karl Marx in bed portretteerde en hem met een nachtspiegel in verbinding bracht. Aan de andere kant schrijft vooral Lokatis vaak in een satirische stijl. Zo geeft hij zijn column over de vijf belangrijkste censoren van de jaren vijftig de titel 'Literarisches Quintett' mee – een verwijzing naar het beroemde (West-Duitse) literatuurprogramma *Das literarische Quartett*.

Deze anekdotische insteek laat een belangrijk aspect van de DDR-censuur onderbelicht: de impact van censuur op leven en werk van een auteur. Wie hier meer over wil weten kan nog steeds het beste terecht bij *Der Zorn des Schafes* (1990), de herinneringen van Erich Loest, of

bij *Erwachsenenspiele* (1997) van Günter Kunert. Het boek heeft echter ook veel te bieden; de waarde ervan ligt in de schat aan informatie over de repressieve kant van het zelfbenoemde *Leseland DDR* en over de inventieve manier waarop auteurs en uitgevers probeerden boeken zonder al te rigoureuze ingrepen aan een drukvergunning te helpen.

Tot slot een mooi voorbeeld van zo'n interessant verhaal. De uitgever Roland Links moest in de jaren zestig bijzonder omzichtig manoeuvreren om een editie van de verzamelde werken van Kurt Tucholsky tot stand te brengen. Hij vermeed dat in de teksten ingegrepen werd, of zelfs hele teksten niet konden worden opgenomen, door Tucholsky in een commentaar, bij wijze van verontschuldiging voor zijn non-conformisme, als een politieke twijfelaar af te schilderen. Omdat deze editie de omvang van het verzamelde werk van partijdichter Johannes R. Becher niet mocht overtreffen, beschikte Links over zes banden, waar twaalf gepland stonden. Hij loste dit op door simpelweg het aantal manuscriptpagina's per deel te verdubbelen. Dat werden zes hele dikke delen.

Hidde van der Wall

University of Nottingham